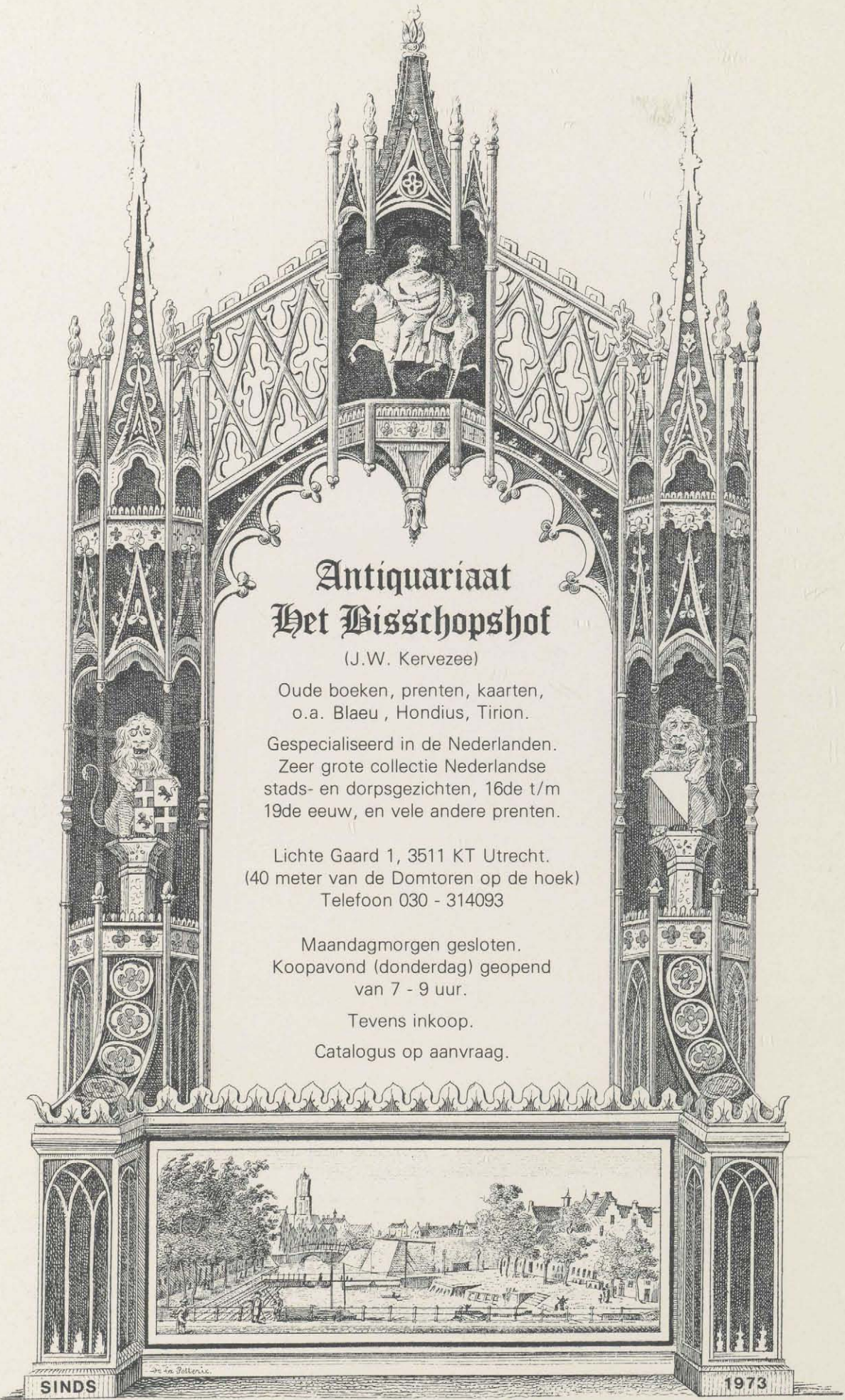

Antiquariaat Het Bisschopshof

(J.W. Kervezee)

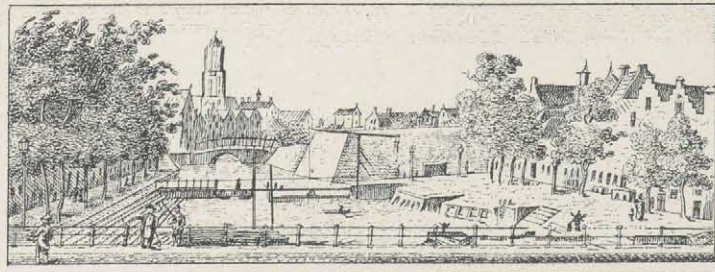
Oude boeken, prenten, kaarten,
o.a. Blaeu, Hondius, Tirion.

Gespecialiseerd in de Nederlanden.
Zeer grote collectie Nederlandse
stads- en dorpsgezichten, 16de t/m
19de eeuw, en vele andere prenten.

Lichte Gaard 1, 3511 KT Utrecht.
(40 meter van de Domtoren op de hoek)
Telefoon 030 - 314093

Maandagmorgen gesloten.
Koopavond (donderdag) geopend
van 7 - 9 uur.

Tevens inkoop.
Catalogus op aanvraag.

SINDS

1973

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

Redactioneel

De werkgroepsdag over polderkartografie op 26 oktober j.l. overtrof zeker wat belangstelling betreft, de eerste dag die vorig jaar in Enkhuizen gehouden werd. De wat meer centrale lokatie te Leiden zal hieraan mede debet zijn geweest. Er wordt nog gezocht naar wegen om de uitgesproken lezingen in aangepaste vorm te publiceren. Wellicht is het mogelijk om in het komende jaar een extra dik speciaal nummer van *Caert-Thresoor* daaraan te wijden. In de planning voor 1986 zijn ook o.m. enkele bijdragen over provinciekaarten opgenomen.

We lichten een tipje van de sluier op door aan te kondigen dat in 1989 in Nederland (Amsterdam, Leiden, Den Haag) de XIIIth Conference on History of Cartography gehouden zal worden. Deze onder auspiciën van Imago Mundi staande conferentie wordt georganiseerd door de Nederlandse Vereniging voor Kartografie. De Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie, die voor deze speciale gelegenheid uitgebreid wordt, zal het inhoudelijke gedeelte van de organisatie voor zijn rekening nemen. Ook in *Caert-Thresoor* zult u op de hoogte gehouden worden.

De redactie heeft suggesties ontvangen om indien mogelijk wat meer voor menige collectionneur interessante bijdragen over bijzondere staten van gedrukte kaarten op te nemen. Aangezien specialistische kennis hiervoor gewoonlijk juist in die kringen aanwezig is, geven we deze wens en aansporing aan potentiële auteurs graag door. Zowel langere als kortere bijdragen zijn welkom.

Inhoud

4e jaargang, 1985 nr. 4

Redactioneel	61
Achttiende-eeuwse Nederlandse kaarten van het Turkse Rijk, een terreinverkenning E. Runia	62
Het vermeende plagiaat van Frederick de Houtman. Een episode uit de geschiedenis van de hemelkartografie E. Dekker	70
Varia Cartographica	77
Besprekingen	78
Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven	80
Inhoud 4e jaargang	80

Redactie

R.C.M. Braam, drs. M.M.Th.L. Hameleers, drs. P.C.J. van der Krogt, mw. Chr.A.M. Kuyser, J.D.N. Vis, drs. J.W.H. Werner en drs. C.J. Zandvliet.

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Drs. M.M.Th.L. Hameleers, Geografisch Instituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Correspondenten

Mw. L. Danckaert, Brussel; mw.dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; R.W. Karrow Jr., Chicago, Ill.; P.H. Meurer, Heinsberg (BRD); mw.dr. M. Pastoureaux, Parijs; mw. S. Tyacke, Londen.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 20,— per jaar (vier nummers), buitenland f 25,—. Losse nummers f 7,50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-72458, Postgironummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr.	f 100,—
halve pagina per nr.	f 70,—
1/4 pagina per nr.	f 50,—

Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst 10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opgenomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan de administratie.

ISSN 0167-4994

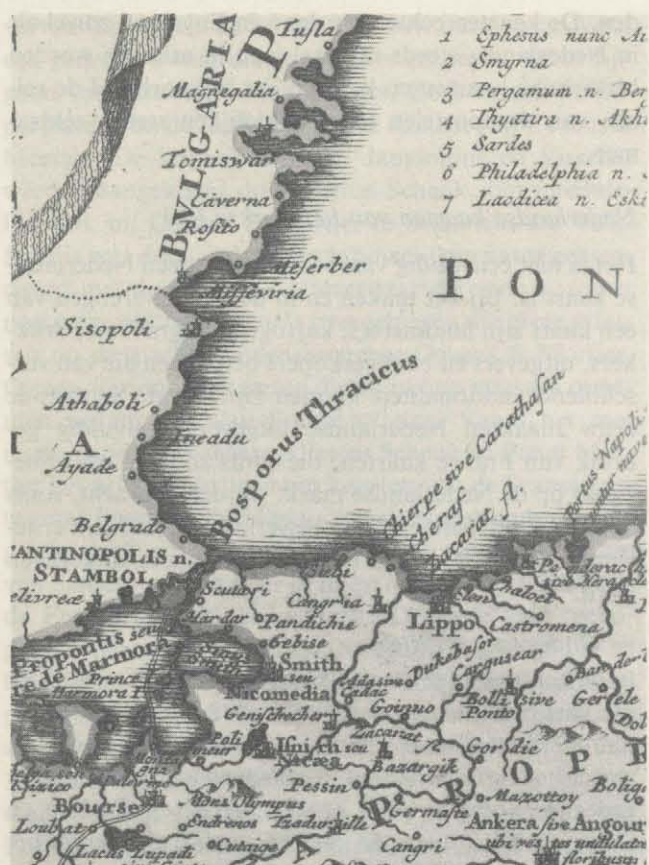
Achttiende-eeuwse Nederlandse kaarten van het Turkse Rijk,
een terreinverkenning¹

De geschiedenis van de kartografie heeft zich altijd vooral bezig gehouden met bibliografische aspecten van oude kaarten. De inhoud, het kaartbeeld, werd wel bewonderd maar nauwelijks bestudeerd, behalve misschien om bibliografische redenen. Bagrow en Skelton bijvoorbeeld delen in hun standaardwerk mee dat ze de inhoud van kaarten buiten beschouwing zullen laten: 'we exclude any examination of their content, of scientific methods of mapmaking, of the way the material is collected or of the compilation of maps'.² De laatste jaren is er meer aandacht voor de inhoud van kaarten. Een belangrijke stimulans ging uit van een lang artikel van M.J. Blakemore en J.B. Harley.³ Zij propageren een structuralistische benadering: kaarten *zeggen* iets, kaarten zijn te beschouwen als *taal*. In navolging van Panofsky, die de iconografie van schilderij

Mijn hoop werd niet bewaarheid. Het is uiterst moeilijk

62

Fragment van de kaart Regnum Persicum Imperium Turcicum van R. en J. Ottens (Amsterdam, ca. 1740) (coll. Bodel Nijenhuis, P 173 N 3).

Fragment van hetzelfde gedeelte van het Turkse Rijk op de Carte de la Partie Septentrionale de l'Empire Otoman van Rizzi Zannoni (Frankrijk, 1774) (coll. Bodel Nijenhuis, P 167 N 8°).

om zinnige conclusies te trekken uit de inhoud van kaarten en dit des te meer naarmate minder bekend is over de kaarten in kwestie. Over Nederlandse of West-europese kaarten van het Turkse Rijk is, voorzover ik kon nagaan, niets bekend. Sterker nog, over de Nederlandse achttiende-eeuwse kartografie in het algemeen is niet veel literatuur voorhanden. Om deze reden hebben mijn bevindingen over achttiende-eeuwse Nederlandse kaarten van het Turkse Rijk een terreinverkenkend karakter. Desondanks is het mogelijk om via de kaarten van het Turkse Rijk een aanvulling te geven op het bestaande beeld van de achttiende-eeuwse Nederlandse kartografie.

Vanouds waren geïsoleerde grootheden als Cruquius en de Hattinga's lichtjes in de nevel van de achttiende eeuw, maar een thematische in plaats van persoonsgerichte aanpak kan een bijdrage zijn aan het ontstaan van een evenwichtiger beeld.

Nog enkele opmerkingen over de grenzen van mijn onderzoek. Ik heb me beperkt tot kaarten uit de periode ca. 1680 tot ca. 1790. De onderzochte periode wordt dus enerzijds begrensd door het ontzet van Wenen (1683) en anderzijds door de Franse revolutie. Beide jaartallen zijn in de geschiedenis van de kartografie van geen enkel belang en zijn uitsluitend om praktische redenen gekozen. Een andere beperking is geweest dat ik voornamelijk heb gesteund op wat er in de Leidse Universiteitsbibliotheek, en speciaal de Collectie Bodel Nij-

enhuis, aan kaarten en atlassen beschikbaar was. Ook deze beperking werd uitsluitend ingegeven door praktische motieven.

Ontwikkelingen in de achttiende-eeuwse kartografie

Deze stand van zaken in de kartografie in een bepaald land wordt vanaf de achttiende eeuw bijna altijd afgemeten aan de manier waarop dat land door haar eigen kartografen in kaart gebracht wordt. De tendens is in de richting van een meer nationale kartografie en in Frankrijk bijvoorbeeld gaat deze tendens gepaard met belangrijke ontwikkelingen op organisatorisch gebied. Vooral in Engeland is in de achttiende eeuw een andere tendens te bespeuren: een toenemende thematische specialisering (meteorologische, 'magnetische' en geologische kaarten). Wat Nederland betreft: van een nationale kartografie was hier geen sprake, van specialisering echter wel (bijv. de waterstaatskartografie).

Veel van de ontwikkelingen in de achttiende-eeuwse kartografie zijn onder de noemer te brengen van een grotere rationalisering van het kaartbeeld. Zo worden op sommige achttiende-eeuwse kaarten decimale schaalverdelingen gebruikt. Het vogelvluchtperspectief - artistiek maar niet rationeel - maakt hoe langer hoe meer plaats voor een meer abstracte orthogonale projectie (hoewel - vooral bij de afbeelding van steden - mengvormen blijven voorkomen). Een ander aspect

van de toenemende rationalisering is, dat kaarten en atlassen in de loop van de achttiende eeuw meer dan ooit onafhankelijke, stijlzuivere en vormvaste 'genres' worden. Men gaat van kaarten hoe langer hoe meer verwachten dat ze geografische en topografische informatie geven, niet meer en niet minder. De verzelfstandiging van het genre 'kaart' houdt in dat kaarten los beginnen te komen van prenten en van de behoefte om politieke, journalistieke en historische wetenswaardigheden mee te delen. In Nederland lijkt deze ontwikkeling zich sneller en meer radicaal te voltrekken dan elders. Symptomen van deze ontwikkeling zijn een vermindering van het aantal illustraties op kaarten en een verschuiving van de illustraties naar de rand van de eigenlijke kaart.

Kaartje van het Turkse Rijk uit een laat achttiende-eeuwse 'zakatlas' (anoniem, met kaarten van verschillende makers) (U.B. Leiden, Atlas 652).

Tenslotte is voor de achttiende-eeuwse kartografie van belang dat - vooral in Engeland - in de loop van de eeuw een wereldbeeld ontstond waarin kaarten een bijzondere plaats innamen: men neigde ertoe het antwoord op vragen naar de verschillen tussen de volkeren en de ontwikkeling van de mens niet langer in de geschiedenis maar in de geografie te zoeken. Deze nieuwe benadering - in Engeland bekend als de 'natural history of man' - veronderstelde dat verschillen tussen culturen verklaard konden worden door de geografische omstandigheden waarin ze ontstaan waren te onderzoeken. Uitvloeisel van dit nieuwe wereldbeeld was een hausse in bundels reisverhalen, geografische compendia en 'geografieën'. Dit had zijn weerslag op atlassen: deze werden hoe langer hoe meer van tekst ontdaan en terwijl ze zich steeds nadrukkelijker tot puur topografische informatie beperkten werden ze als zodanig sterk opgewaardeerd.

Er is ook een verband met het toegenomen belang van de handel. Reisliteratuur was in het Engeland van de achttiende eeuw niet langer uitsluitend amusement of voer voor geleerden maar raakt verweven met handelsbelangen. In Nederland blijven reisbeschrijvingen e.d. langer een verpozend of zelfs stichtend karakter behou-

den. De kaarten echter worden - in Engeland zowel als in Nederland - steeds rationeler en in atlassen worden historische kaarten en kaarten om bijvoorbeeld de reizen van de apostelen te verduidelijken steeds zeldzamer.

Nederlandse kaarten van het Turkse Rijk

Het is niet eenvoudig vast te stellen wat een Nederlandse kaart is. Bij het maken en in de handel brengen van een kaart zijn landmeters, kartografen, graveurs, drukkers, uitgevers en boekverkopers betrokken die van verschillende nationaliteit kunnen zijn. In de achttiende eeuw maakten Nederlandse uitgevers veelvuldig gebruik van Franse kaarten, die soms zo goed als onbewerkt op de Nederlandse markt werden gebracht, soms ook drastisch aangepast en bewerkt werden. Mijn criterium is geweest of een kaart in Nederland uitgegeven werd.

— Onderwerp en titel

In de achttiende eeuw zijn kaarten van het Turkse Rijk een vast onderdeel geworden van de Nederlandse atlassen. Het betreft vaak kaarten van het hele Turkse Rijk, zowel het Aziatische, het Afrikaanse als het Europese gedeelte. Soms worden er aan Aziatisch Turkije en Europees Turkije aparte kaarten gewijd. Ook komt het voor, vanaf ca. 1730, dat Aziatisch Turkije samen met het Perzische Rijk en/of Arabië wordt afgebeeld (bijv. bij Covens & Mortier en Ottens). Europees Turkije is vaak te vinden op kaarten die blijkens de titel de Donau tot onderwerp hebben. Dit komt in de eerste helft van de eeuw nog veel voor (bij De Wit, Danckerts, Vischer, Valk, Covens & Mortier en Ottens), misschien omdat de terugtocht van de Turken toen nog in volle gang was of nog vers in het geheugen lag en men voor alle zekerheid liever in het midden liet van welke staat het afgebeelde gebied deel uitmaakte. Uit de tweede helft van de eeuw zijn geen Donau-kaarten bekend. Tenslotte zijn er meer gedetailleerde kaarten van landstreken. Wat het Europese gedeelte van het Turkse Rijk betreft bijvoorbeeld Hongarije, Moldavië, Wallachije, Roemenië, Bulgarije, Transsylvanië, Kroatië, enz. (apart of gecombineerd).

In de titels van de kaarten staat, behalve bij de Donau-kaarten, steeds op een of andere manier aangegeven dat het om het Turkse Rijk of om delen daarvan gaat (bijv. Turcicum Imperium, Empire des Turcs, Turksche Rijk, of eenvoudig Turquie of Turkeye). Het Turkse Rijk wordt dus net als de West- en Zuideuropese landen als natie afgebeeld, hoewel het uit verschillende volken en onderscheiden landstreken bestaat. Kaarten die zich beperken tot wat tegenwoordig Turkije het hebben als titel 'Asia Minor' of 'Natolien'. De aanduiding 'Osmaans' of 'Ottomaans' komt in de kaarttitels niet voor, behoudens één uitzondering: in de Chatelain-atlas van 1714⁴ staat een kaart met als titel 'Empire Othoman'. Het was, in Nederland althans, niet gebruikelijk landen of rijken te noemen naar de heersende dynastie.

— Ontwikkeling

Het aantal Nederlandse kaartenmakers dat zelf kaarten

vervaardigt liep in de achttiende eeuw sterk terug. Voor een gedeelte kwam dit door fusies en het in elkaar opgaan van kaartenmakers-families. Zo kwamen de koperplaten van de firma De Wit in handen van Covens & Mortier. De koperplaten van Janssonius en Visscher werden aangekocht door Petrus Schenk, om uiteindelijk ook bij Covens & Mortier te belanden. De Valk-familie was door verschillende huwelijken nauw geassocieerd met de Schenks.⁵ Halverwege de eeuw waren er nog maar een paar firma's overgebleven die grote atlassen op de markt konden brengen: Covens & Mortier, Ottens, Tirion. De kaarten die zij in hun atlassen opnamen waren vaak van Franse origine. Vanaf het moment, rond 1700, waarop Petrus Schenk en Pieter Mortier het privilege krijgen om kaarten van de Franse kartograaf Sanson te kopiëren, zou de Nederlandse kartografie sterk op Frankrijk gericht blijven. Behalve die van Sanson worden later in de eeuw ook de kaarten van de Franse koninklijke geograaf De l'Isle vaak gekopieerd (o.a. door Tirion en Covens & Mortier).

Na ongeveer 1720 zijn de Nederlandse kartografische prestaties waar het Turkije betreft eigenlijk zeer schamel. Op één uitzondering na (de prachtige kaarten van Joachim, Josua en Reinier Ottens) zijn de groot-formaat kaarten van het Turkse Rijk of gekopieerd van Franse originelen of minimale bewerkingen daarvan. De origineel Nederlandse kaarten die in het begin van de eeuw nog van het Turkse Rijk verschijnen (Allard, Visscher, Valk, Schenk) zijn bewerkingen en herzieningen van zeventiende-eeuwse kaarten. Als deze kaarten verouderd zijn, of de koperplaten versleten, worden er geen nieuwe meer gemaakt. Waar wel vraag naar is, is naar goedkope klein-formaat atlassen zoals Pierre vander Aa die uitbracht. Binnen een kort tijdsbestek verschenen er vele edities. De kaarten die in deze atlassen van het Turkse Rijk staan afgedrukt zijn klein en weinig pretentius. Van kartografisch belang zijn ze niet of nauwelijks. Aan het eind van de achttiende eeuw worden er een aantal nieuwe, bescheiden atlassen gepubliceerd door onafhankelijke kaartenmakers en/of bewerkers (Bachiene, Elwe, De Groot). Ook verschijnen er dan, soms anonieme, 'Zak-atlassen', die vaak zo obscuur zijn dat ze lang niet altijd in Koemans *Atlantes Neerlandici* zijn opgenomen.

Vanwege de schaarste aan materiaal en de ongelijksoortigheid ervan, is het niet goed mogelijk een algemeen overzicht te geven van de veranderingen in de manier waarop het Turkse Rijk op achttiende-eeuwse Nederlandse kaarten is afgebeeld. De ontwikkeling van het kaartbeeld van het Turkse Rijk moet in eerste instantie per firma bestudeerd worden. De firma waarbij dit het best mogelijk is is die van Covens & Mortier. Zij publiceerden de meeste atlassen, de meeste nieuwe edities en de grootste verscheidenheid aan atlassen. Bovendien zijn hun atlassen behoorlijk evenwichtig over de eeuw gespreid. Hier staat tegenover dat hun kaarten over het algemeen van Franse origine zijn, en gefundeerde conclusies pas te trekken zijn na vergelijking van hun kaarten met de Franse originelen. De bekendste Covens & Mortier atlas, de *Atlas Nouveau*, bevat uitsluitend op nieuw gegraveerde kaarten van de Franse hofgeograaf

De l'Isle. Er zijn edities van 1730, 1733, 1741, na 1745, na 1757 en na 1774. Hierin zou na te gaan moeten zijn in welke mate de kaarten van het Turkse Rijk herzien werden en in hoeverre de herzieningen up to date zijn. De verschillende edities van de *Atlas Nouveau* verschenen in betrekkelijk kleine oplages, enige honderden exemplaren, en zijn niet allemaal in Nederland,⁶ hetgeen een vergelijking in de praktijk moeilijk maakt.

Eén conclusie is op basis van het beschikbare materiaal al wel te trekken, namelijk dat de ontwikkeling in de manier waarop het Turkse Rijk op Nederlands kaartmateriaal wordt afgebeeld gedurende de achttiende eeuw betrekkelijk gering is. Een vergelijking van eind-zeventiende-eeuws en halverwege achttiende-eeuws kaartmateriaal laat zien dat de veranderingen vooral typografisch van aard zijn. De kaarten worden helderder, duidelijker en beter afgedrukt. Vergeleken met vooral Frankrijk en Duitsland is de ontwikkeling in de inhoud gering. De geweldige detaillering en het prachtige kaartbeeld van bijvoorbeeld de driedelige kaart die Rizzi Zannoni opdroeg aan de Comte de Vergennes (*Carte de la Partie Septentrionale de l'Empire Ottoman*)⁷ uit 1774, is in Nederland in de achttiende eeuw niet verwezenlijkt. Hetzelfde geldt voor de zesdelige Duitse kaart *Partes confines Trium Magnorum Imperiorum Austriaci, Russici et Osmanici* van J.C. Rhode uit 1785.⁸ Een markt voor dergelijke enorme kaarten, veel te groot om in een atlas opgenomen te worden, was in Nederland niet aanwezig.

— Losse kaarten

In de achttiende eeuw kwam het zeer veel voor dat uitgevers losse kaarten op de markt brachten, een gewoonte die latere bibliografen voor veel problemen stelt. Deze losse kaarten zijn in drie categorieën onder te verdelen. In de eerste plaats publiceerden sommige uitgevers, zoals de firma Ottens, losse kaarten met de bedoeling de klanten in staat te stellen zelf een atlas, toegesneden op persoonlijke wensen en smaak, samen te stellen. Deze kaarten zijn doorgaans identiek aan de kaarten die in de standaard atlassen die door dezelfde uitgevers uitgebracht werden, aangetroffen kunnen worden. In de tweede plaats zijn er losse kaarten die gepubliceerd werden omdat de uitgever dat commercieel aantrekkelijk vond, zonder de bedoeling de klanten hun eigen atlas te laten samenstellen. Deze kaarten werden gepubliceerd omdat ze een intrinsiek belang hadden: kopers waren om één of andere reden geïnteresseerd in het afgebeelde gebied. Ook deze kaarten zijn vaak identiek aan atlas-kaarten. In de derde plaats zijn er de specifieke nieuws-kaarten, die meestal niet in atlassen ondergebracht werden.⁹ Het betreft hier bijvoorbeeld oorlogskaarten. Tenslotte is er in tegenwoordige kaartenverzamelingen nog een andere categorie losse kaarten: de kaarten die niet los gepubliceerd werden maar door verzamelaars, handelaars e.d. los gemaakt werden uit de boeken waarin ze stonden afgedrukt. De Leidse kaartenverzamelaar Bodel Nijenhuis bijvoorbeeld scheen de gewoonte te hebben om als hij van een bepaald boek meer dan één exemplaar bezat, uit één daarvan de kaarten te

verwijderen om ze in zijn kaartencollectie onder te brengen.¹⁰

Van het Turkse Rijk zijn vrij veel achttiende-eeuwse losse kaarten bewaard gebleven. In de Collectie Bodel Nijenhuis alleen al zo'n 40 stuks (inclusief dubbele en driedubbele exemplaren). Sommige betreffen het gehele Turkse Rijk, op andere is slechts een gedeelte, meestal het Europese gedeelte, afgebeeld. Het zwaartepunt ligt aan het begin van de eeuw, van 1690-1715 (ongeveer 20 exemplaren). In deze tijd is ook de verscheidenheid het grootst. Uit halverwege de eeuw zijn er van het kleine aantal kaartenfirma's telkens meerdere identieke kaarten (Covens & Mortier, Ottens, Tirion) in de collectie aanwezig. De losse kaarten uit het begin van de eeuw behoren over het algemeen tot de tweede en derde categorie: ze zijn doorgaans niet bedoeld om in atlanten opgenomen te worden. Uit deze periode zijn ook de drie nieuwskaarten - oorlogskaarten - uit de Bodel Nijenhuis-verzameling afkomstig: de oorlogen van Peter de Grote tegen de Turken (ca. 1700), de slag tussen de Russen en de Turken bij de Pruth (1711) en de slag van Prinz Eugen tegen de Turkse grootvizier bij Salankamen (1716). De nieuwsaarde van de oorlogen van en

tegen het Turkse Rijk was in het begin van de eeuw kennelijk nog groot: de terugtocht van de Turken van voor de muren van Wenen tot ver in de Balkan was spectaculair en voor het Westen 'goed nieuws'. In de loop van de achttiende eeuw wordt de belangstelling voor de Turkse oorlogen verre overvleugeld door oorlogen dichterbij huis (Oostenrijkse successieoorlog, Zevenjarige oorlog).

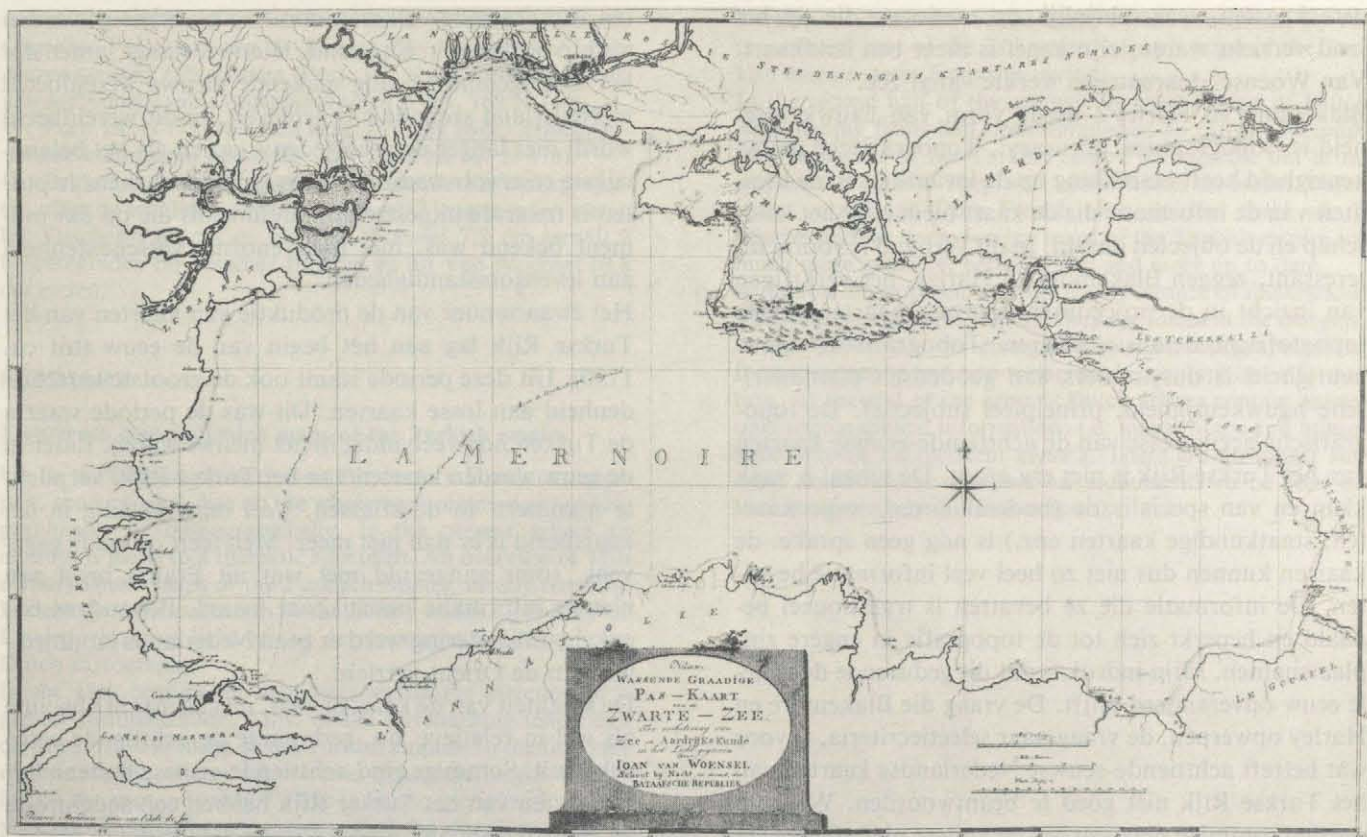
Het is om bibliografische redenen moeilijk om conclusies te trekken uit losse kaarten. Het is meestal zeer onduidelijk hoe bestaande collecties tot stand gekomen zijn en hoe representatief ze zijn. Van de oplage, bij atlanten soms redelijk goed bekend, is bij losse kaarten hoogstens een vage bovengrens te bepalen door de slijtage van de gebruikte koperplaten te bepalen. Over kopers en motieven van kopers om losse kaarten te kopen is in het geheel niets bekend.

— Nauwkeurigheid

Blakemore en Harley onderscheiden drie soorten nauwkeurigheid ten aanzien van oude kaarten.¹¹ In de eerste plaats 'chronometric accuracy'. Dit heeft betrekking op de mate waarin een kaart 'past' in de tijd waarin hij ge-

De Zwarte Zee op een vroeg achttiende-eeuwse kaart van de firma Visscher (coll. Bodel Nijenhuis, P 167 N 171).

De Zwarte Zee op een kaart van J. van Woensel (ca. 1800) (coll. Bodel Nijenhuis, P 167 N 174).

maakt is. Chronometrische nauwkeurigheid heeft twee aspecten: ten eerste de datering van de kaart, ten tweede de mate waarin de kaart up to date is. Het tweede aspect heeft te maken met de geografische inhoud van de kaart. Hieraan zijn een aantal voor oude kaarten kenmerkende problemen verbonden. Kaartenmakers baseren zich vaak op eeuwenoude tradities.

Slechts zelden worden kaarten *uitsluitend* aan de hand van kennis uit de eerste hand vervaardigd. Kaarten zijn dus chronologisch gelaagd. Een kaart weerspiegelt chronologische 'levels of knowledge and geographical consciousness'.¹² Een kaart is chronometrisch nauwkeurig als het de neerslag is van datgene wat op het moment van vervaardiging van het afgebeelde gebied bekend is. De achttiende-eeuwse Nederlandse kaarten van het Turkse Rijk worden, als we van deze definitie uitgaan, hoe langer hoe onnauwkeuriger. Aan het eind van de eeuw is, zeker in Frankrijk, veel meer bekend over de geografie van het Turkse Rijk dan uit Nederlandse kaarten op te maken is. Een vergelijking tussen de Franse kaarten van Rizzi Zandoni en de Duitse van J.C. Rhode enerzijds en de beste Nederlandse kaarten, bijvoorbeeld die van Ottens, anderzijds maakt dit ogenblikkelijk duidelijk. Oude 'lagen' (geografische kennis uit vroegere periodes) zijn in Nederlandse kaarten meer prominent aanwezig dan in de toonaangevende buitenlandse. Anders gezegd: de Nederlandse kartografie blijft, waar het het Turkse Rijk betreft, achter bij de buitenlandse.

De tweede soort nauwkeurigheid wordt door Blakemore en Harley 'geodetic and planimetric accuracy' ge-

noemd. Hiermee wordt bedoeld: de mate waarin afstanden en verhoudingen kloppen met hun werkelijke waarden. Op kaarten van het Turkse Rijk neemt de geodetisch/planimetrische nauwkeurigheid vanaf de zestiende eeuw gestaag toe. Spectaculaire sprongen vinden in dit opzicht niet plaats. Ook in de achttiende eeuw vinden voortdurend geringe verbeteringen plaats, niet zozeer door Nederlands landmeetwerk in de Oriënt, als wel door het overnemen van veranderingen in buitenlandse kaarten. Er is me in ieder geval één voorbeeld bekend waarin wel ter plaatse Nederlands landmeetwerk werd verricht. Dit voorbeeld laat tevens zien dat ten aanzien van bepaalde gedeeltes van het Turkse Rijk in de achttiende eeuw behoorlijke geodetisch/planimetrische verbeteringen tot stand kwamen. Het betreft hier de zeekaarten die Joan van Woensel, als Schout bij nacht in dienst van de Bataafse Republiek, helemaal aan het eind van de eeuw vervaardigde van de Zwarte Zee.¹³

Een vergelijking met een vroeg achttiende-eeuwse kaart, de *Nouvelle Carte de la Mer Noire et du Canal de Constantinople tres exacte* van Nicolaas Visscher¹⁴ brengt aan het licht dat de Zwarte Zee aan het eind van de achttiende eeuw door Van Woensel veel correcter wordt weergegeven dan aan het begin van de eeuw mogelijk was. Van Woensels weergave van de Zwarte Zee maakt een veel 'ruimere' indruk dan die van Visscher, het wateroppervlak is groter. Deels is het contrast tussen de Visscher- en de Van Woenselkaart te herleiden tot een schaalprobleem,¹⁵ deels ook tot een verschil in uitgangspunt. Visscher baseerde zich, behalve op vroe-

gere kaarten, waarschijnlijk op metingen die op het land verricht waren, zijn kaart is meer een landkaart. Van Woensel daarentegen werkte vanaf zee.

Blakemore en Harley's derde vorm van nauwkeurigheid is 'topographical accuracy'. Topografische nauwkeurigheid heeft betrekking op de kwantiteit en de kwaliteit van de informatie die de kaart biedt over het landschap en de objecten daarin. In dit verband is vooral interessant, zeggen Blakemore en Harley, het verkrijgen van inzicht in de procedures waarmee kaartenmakers topografische details selecteren. Topografische nauwkeurigheid is dus, anders dan geodetisch/planimetrische nauwkeurigheid, principieel subjectief. De topografische accuratesse van de achttiende-eeuwse kaarten van het Turkse Rijk is niet erg groot. De schaal is vaak klein en van specialisatie (bodemkaarten, wegenkaarten, staatkundige kaarten enz.) is nog geen sprake: de kaarten kunnen dus niet zo heel veel informatie bevatten. De informatie die ze bevatten is traditioneel bepaald en beperkt zich tot de topografie in engere zin: plaatsnamen. Mijn indruk is dat dit gedurende de gehele eeuw onveranderd blijft. De vraag die Blakemore en Harley opwerpen, de vraag naar selectiecriteria, is voor wat betreft achttiende-eeuwse Nederlandse kaarten van het Turkse Rijk niet goed te beantwoorden. Waarom werden sommige plaatsen wel en andere niet afgebeeld? Er zijn vele mogelijk criteria (inwonersaantal, historische importantie, economische prominentie, bestuurscentra, bereikbaarheid enz.) maar welke daarvan in de kartografische praktijk een rol gespeeld hebben is nauwelijks nog na te gaan.

Besluit

Van de meeste vernieuwingen die in de achttiende eeuw op kartografisch gebied geïntroduceerd worden is op de kaarten die in de Republiek van het Turkse Rijk gedrukt werden weinig te merken. Een meer gedetailleerde beschouwing van afzonderlijke kaarten zou misschien meer aan het licht kunnen brengen. De toenemende rationalisering van het kaartbeeld gaat aan de kaarten van het Turkse Rijk grotendeels voorbij. Zeer verwonderlijk is dit niet daar de achttiende-eeuwse kartografische vernieuwingen óf het werk waren van eenlingen en dan betrekking hadden op een beperkt gebied óf een geheel land besloegen maar dan een grote en goede organisatie vereisten.

Wel is het zo dat de verzelfstandiging van het genre 'kaart' tot uiting komt in de kaarten van het Turkse Rijk. Zo verdwijnen de illustraties grotendeels uit het kaartbeeld. Op zeventiende eeuwse kaarten waren afbeeldingen van Turken, contereitsels van sultans en grootviziers en allegorische afbeeldingen waarin Turken figureerden nog prominent op kaarten aanwezig geweest. In de achttiende eeuw moet men voor afbeeldingen elders terecht.

Ook ontstaat er in de achttiende eeuw een scheiding tussen atlassen, waarin bijna uitsluitend topografische informatie te vinden is, en boeken gewijd aan niet-topografische geografische informatie. In Nederland zijn dergelijke boeken over geschiedenis, zeden en gewoon-

ten van vreemde volkeren nooit zo populair geworden als bijvoorbeeld in Engeland. Hiermee hangt samen dat het in Engeland opgang makende nieuwe wereldbeeld in Nederland secundair is gebleven. In dit wereldbeeld wordt niet langer de geschiedenis gezien als het belangrijkste reservoir waaruit kennis omtrent de mens te putten is maar de uitgestrekte wereld zoals die op dat moment bekend was, met haar enorme verscheidenheid aan levensomstandigheden.

Het zwaartepunt van de produktie van kaarten van het Turkse Rijk lag aan het begin van de eeuw (tot ca. 1730). Uit deze periode stamt ook de grootste verscheidenheid aan losse kaarten. Dit was de periode waarin de Turken nog veelvuldig in het nieuws waren. Later in de eeuw worden kaarten van het Turkse Rijk 'verplichte nummers' in de atlassen. Veel ontwikkeling in het kaartbeeld is er dan niet meer. Men teert op oude gegevens, soms aangevuld met wat uit Franse bron aan nieuwe informatie beschikbaar kwam. Behoudens een enkele uitzondering werd er geen Nederlands landmeetwerk in de Orient verricht.

De kwaliteit van de kaarten gaat, niet zozeer in absolute als wel in relatieve zin, gedurende de achttiende eeuw achteruit. Sommige eind-achttiende-eeuwse buitenlandse kaarten van het Turkse Rijk hebben een accuratesse en een rijkdom aan topografische details die in Nederland niet bereikbaar was. Voor Nederland zijn aan het eind van de eeuw de goedkope 'zakatlussen' kenmerkend: topografische naslagwerkjes voor de burger voor wie het Turkse Rijk onbereikbaar ver weg is.

NOTEN

¹ Ik dank de Leidse Universiteitsbibliotheek, vooral het personeel van de Dousa-kamer voor hun bereidwillige medewerking bij de totstandkoming van dit stuk. De suggesties en adviezen van dhr. D. de Vries, conservator van de Collectie Bodel Nijenhuis, waren voor mij van veel nut. Ook naar hem gaat mijn dank uit.

² L. Bagrow en R.A. Skelton, *History of cartography* (Londen, 1964), p. 23.

³ H.J. Blakemore en J.B. Harley, Concepts in the history of cartography, in: *Cartographia* Vol. 17, no. 4 (Winter 1980).

⁴ Koeman Cha 5.

⁵ Zie voor de handel in koperplaten en de relaties tussen de kaartenmakersfamilies: C. Koeman, *Atlantes Neerlandici* (5 delen, Amsterdam, 1967-71).

⁶ Het exemplaar in de Leidse U.B. behoort tot de editie van na 1757.

⁷ Collectie Bodel Nijenhuis Port. 167 N 8^{abc}.

⁸ Port. 167 N 10^{abcdef}.

⁹ Hierop bestaat een interessante uitzondering: de Leide U.B. bezit een atlas die voor het grootste gedeelte uit nieuwskaarten bestaat: de *Kleyne en beknopte atlas of Tooneel des oorlogs in Europa. Begrijpende meer als 230 accurate kaarten en plans of afbeeldingen der voornaamste sterke vestingen. Benevens de afbeeldsels der koningen van Vrankrijk... Mitsgaders de afteekeningen van de voornaamste veld- en zeeslagen* (etc.). Uitgegeven door David Weege (Amsterdam, 1753). Koeman Wee 1.

¹⁰ zoals de conservator van de Collectie Bodel Nijenhuis, dhr. D. de Vries, mij meedeelde.

¹¹ Blakemore en Harley, p. 54-75.

¹² Ibid. p. 57-57.

¹³ In de Collectie Bodel Nijenhuis bevinden zich drie kaarten van Van Woensel: de *Nieuwe Wassende Graadige Pas-Kaart*

van de Zwarte Zee (Port. 167 N 14), de *Generale Wassende Graadige Pas-Kaart van de Zwarte Zee volgens de Nieuwste Astronomische Observatien* (Port. 167 N 15) en de *Zee-Kaart van het Kanaal van Constantinopelen* (Port. 168 N 164).

¹⁴ Port. 167 N 171 (van deze kaart zijn ook twee - gekleurde - Duitse exemplaren aanwezig: 167 N 172 en 167 N 173).

¹⁵ Beide kaarten zijn getekend volgens de Mercatorprojectie, maar de schalen kloppen niet geheel: 2 lengtegraden meten bij Visscher 7,85 cm en bij Van Woensel 7,3 cm terwijl 2 breedtegraden bij Visscher 10,3 cm en bij Van Woensel 10,8 cm meten.

SUMMARY

Eighteenth century Dutch maps of the Turkish empire

Up to the present research on 18th century Dutch cartography, sparse as it is, has on the whole been oriented either biographically or bibliographically. In the present article an attempt is made to a thematic approach. An overview of 18th century Dutch maps of the Turkish empire, mostly from the Bodel Nijenhuis collection in the library of the University of Leyden, throws a light on the developments in 18th century Dutch cartography.

In the 18th century the evolution was in the direction of a greater rationalization. Most of the rationalizing tendencies do not surface in maps of the Turkish empire. In the first half of the century, when there were no opportunities for surveying on the spot, *nouveauté's* like thematic specialization, new projection techniques etc. were out of the question as far as maps of the Turkish empire are concerned. In this period there was, however, a real interest in the Turkish empire because of the continuous warfare in the Balkans - where the

Turkish infidels were 'rolled back' by the Austrians. By far the greatest part of the 18th century Dutch maps of the Turkish empire stems from this period.

In the second half of the century the great variety of Dutch map-making firms had been diminished to three. The maps they produced of the Turkish empire are capable but in no way extraordinary. They were either based on earlier Dutch maps or adapted from French ones. In fact there was a relative decline: some foreign maps of the Turkish empire are much more accurate, better drawn and more up to date.

A notable development was the disappearance of illustrations from the map as such. If at all, they are found in the margins. A parallel trend is the divergence between topographical information per se and non-topographic geographical information. At the end of the century Dutch atlases contain almost only topographical information, i.e. maps. Maps and atlases have become independent *genre's*. There are no longer sultans, exotic scenes or views on monuments to be seen on Dutch maps of the Turkish empire.

Geschiedenis van de kartografie van Nederland

Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden.

Dit boek behandelt de geschiedenis van de kartografie van Nederland vanaf de Middeleeuwen tot het midden van deze eeuw. Prof. Dr. Ir. C. Koe-man, oud-hoogleraar in de kartografie aan het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht, maakt in dit standaardwerk gebruik van de colleges geschiedenis van de kartografie van Nederland die hij van 1957 - 1981 heeft gegeven.

Omvang 302 pagina's, 106 illustraties, waarvan 20 in kleur, gedrukt op 115 grams houtvrij mat papier, gebonden in linnen band met stofomslag in 4 kleuren.

Prijs f 120,-

"STAD IN KAART"

Bundel voordrachten gehouden op het congres "De historische stadsplattegrond" - spiegel van wens en werkelijkheid - te Groningen, 18-19 november 1983.

De bundel bevat 10 voordrachten, rijk geïllustreerd.

Omvang 148 pagina's, gebonden (met garen) in een stevig omslag.

Prijs f 35,-.

"STADSPLAN GRONINGEN - EGBERT HAUBOIS"

- een 17e eeuwse kaartmaker in Groningerland - W.K. v.d. Veen f 25,-

"DE PLATTEGROND VAN DE STAD GRONINGEN"

door Jacob van Deventer uit omstreeks 1565.

Dr. G. Overdiep f 55,-

CANALETTO

Postbus 68 - 2400 AB Alphen a/d Rijn.
Tel. 01720 - 75523.

E. Dekker

Het vermeende plagiaat van Frederick de Houtman.

Een episode uit de geschiedenis van de hemelkartografie *

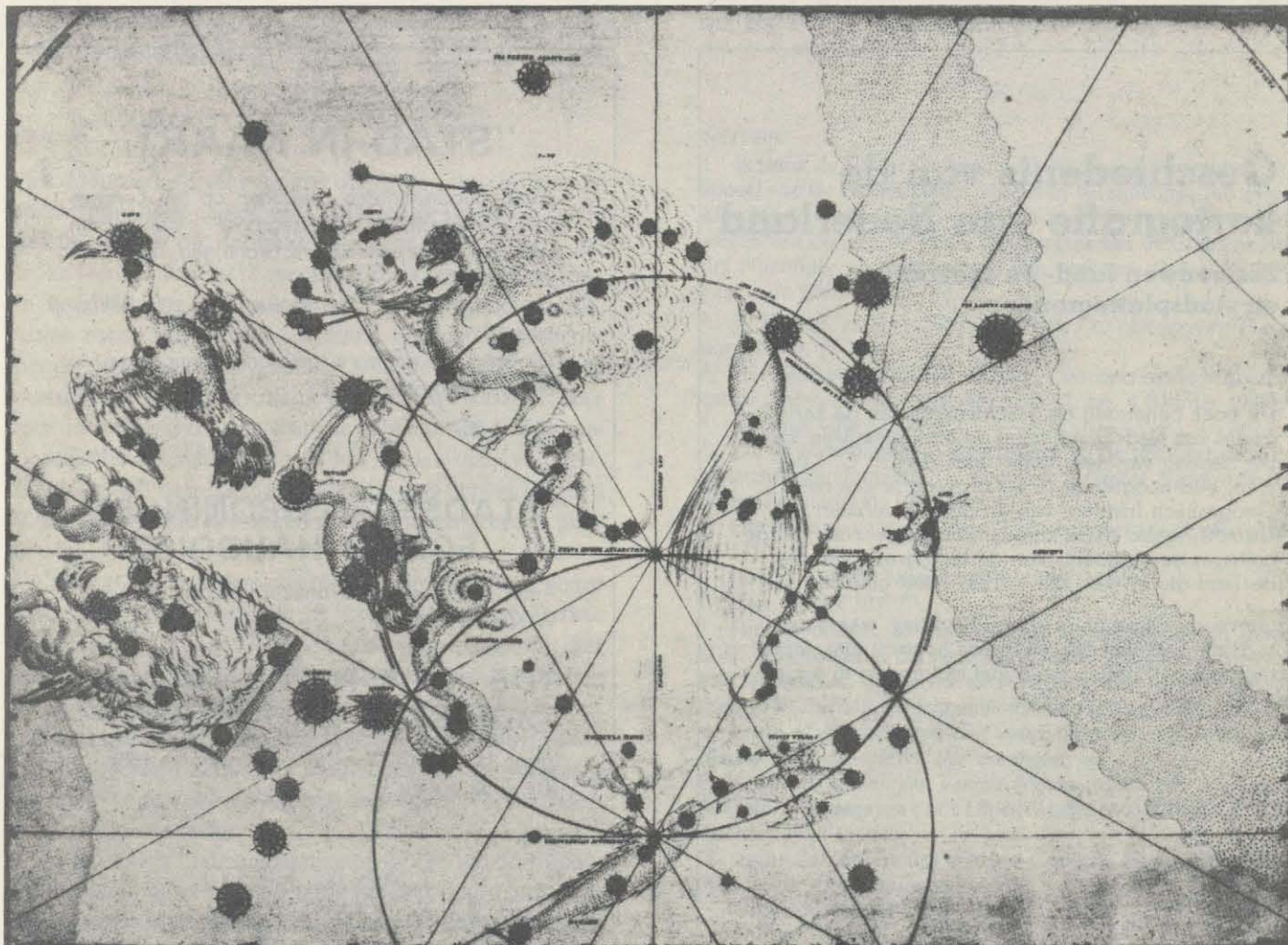
Inleiding

Onder de sterrenbeelden aan de zuidelijke hemel is er een aantal waarvan de ontstaansgeschiedenis nauw verbonden is met de vroegste expedities van Nederlanders naar Oost-Indië. In de meer recente literatuur¹ worden deze sterrenbeelden aangeduid als 'de twaalf van Keyser en De Houtman'. Dat zijn Grus, Phoenix, Indus, Pavo, Avis Indica, Musca, Chamaeleon, Triangulum Australe, Piscis Volans, Dorado, Toucan en Hydrus.

Met de geschiedschrijving van deze wetenschappelijke 'spin off' van de toch in de allereerste plaats door economische motieven ingegeven expedities is het droevig gesteld. Mede als gevolg van onvolledigheid van het gebruikte bronnenmateriaal zijn er nogal wat misverstanden hierover ontstaan. Zo concludeerde de Engelse astronoom Knobel in zijn studie van de eerste sterrencatalogus, die in 1603 door Fredrick de Houtman als appendix in diens *Spraeck ende Woord-boeck*² werd gepubliceerd, en waarin de posities van sterren beho-

rend tot de 'twaalf van Keyser en De Houtman' voor het eerst zijn vastgelegd, dat 'de gehele catalogus en de formatie van de nieuwe sterrenbeelden moet worden toegeschreven aan Pieter Dirksz. Keyser, en op geen enkele wijze aan Frederick de Houtman'. Knobel is nog explicieter als hij stelt 'dat Frederick de Houtman een incomplete kopie [van een veronderstelde catalogus van Keyser] in handen had gekregen die, gezien het feit dat Pieter Dirksz. dood was, hij als zijn eigen werk publiceerde'.³

Hoewel nauwelijks gebaseerd op bronnenmateriaal hebben de conclusies van Knobel zich hardnekkig weten te handhaven in de literatuur over dit onderwerp. Dat de beschuldiging van plagiaat aan het adres van Frederick de Houtman nog steeds niet de wereld uit is, komt onder andere doordat het meest relevante bronnenmateriaal voor de ontstaansgeschiedenis van de 'twaalf van Keyser en De Houtman' niet of nauwelijks is onderzocht. Dit materiaal bestaat hoofdzakelijk uit de hemelglobes die volgend op de terugkomst van de eerste expeditie naar Oost-Indië in 1597, door Hondius

De twaalf sterrenbeelden van 'Keyser en De Houtman' uit de atlas van Bayer van 1603.

en Blaeu werden uitgegeven. Het is verbazingwekkend dat deze zolang zijn verwaarloosd.

Van de talloze edities van hemelglobes uit de eerste helft van de zeventiende eeuw is er een vijftal dat voor onze studie van belang is. Drie daarvan werden in ca. 1598, 1600 en 1601 door Hondius gepubliceerd, de andere twee door Blaeu in 1602 en 1603.⁴ De analyse van deze globes vormt, te zamen met de spaarzame archiefstukken over de wetenschappelijke facetten van de 'Eerste Schipvaart' die bewaard zijn gebleven, de basis waarop wij de claim van Frederick de Houtman, dat zijn catalogus is gebaseerd op waarnemingen door hem gemaakt tijdens de 'Eerste Schipvaart' en tijdens zijn tweede reis verbeterd en vermeerderd, op juistheid zullen onderzoeken.

De 'Eerste Schipvaart'

Op 15 april 1595 vertrok de eerste Nederlandse handels-expeditie naar Oost-Indië, een tocht die bekend is geworden als de 'Eerste Schipvaart'. Naast economische verkenningen werd op die reis op initiatief van Petrus Plancius een aantal wetenschappelijke onderzoeken uitgevoerd, die nauw verbonden zijn met de navigatieproblemen van de toenmalige grote vaart.

Deze onderzoeken betroffen enerzijds de variatie van de richting van de kompasnaald met de geografische lengte - een verschijnsel waaruit Plancius hoopte een methode te kunnen afleiden voor de plaatsbepaling op zee-, en anderzijds de kartering van die sterren rond de zuidpool, die voor waarnemers op noordelijke breedten onzichtbaar blijven. We weten niet precies welke soort waarnemingen door wie hadden moeten worden uitgevoerd, noch of specifieke opdrachten hebben bestaan. Wel staat vast dat *noch* de metingen van de variatie van het kompas *noch* die van de posities van de sterren rond de zuidpool, zoals deze uiteindelijk na afloop van de eerste tocht in handen van Plancius kwamen, het werk waren van één enkele man.

Voor de wetenschappelijke onderzoeken naar de variatie van het kompas zijn de *Memories* van Plancius de belangrijkste bron. Daaraan ontleen wij dat deze onderzoeken onder meer werden uitgevoerd door Pieter Dircksz. Keyser, Vechter Willems, Frederick de Houtman en Pieter Stockmans.⁵ De belangrijkste bron voor de kartering van de zuidelijke hemel is de beschrijving van een (helaas) verloren gegane hemelglobe van Hondius, die hij ca. 1598 - dus direct na afloop van de 'Eerste Schipvaart' in 1597 - in samenwerking met Plancius publiceerde.⁶ In de legenda van die globe wordt door Plancius zelf meegedeeld dat de waarnemingen van de zuidelijke hemel werden verkregen door Pieter Dircksz. Keyser *en andere liefhebbers van de sterrenkunde*. Het getuigt van realiteitszin van de kant van Plancius om op een reis met zoveel risico's zijn belangen niet slechts door één man te laten behartigen.

De onbekendheid van de hier genoemde hemelglobe heeft bijgedragen tot de overtuiging dat de hemelglobe die Hondius uitgaf in 1600 de oudste zou zijn waarop de 'twaalf van Keyser en De Houtman' te zien zijn. En omdat in de legenda van *deze* globe slechts de naam van

Keyser wordt vermeld (de 'andere liefhebbers van de sterrenkunde' worden daar genegeerd) was dit voor sommige auteurs aanleiding te concluderen 'dat Houtman de eere, van de Zuidelijke Circumpolairsterren het eerst uitgemeten en tot sterrenbeelden te hebben samengevoegd, zichzelf heeft aangemattigd terwijl die eere zo niet geheel dan toch grotendeels aan Keyser toekomt'.⁷ Wie zorgvuldig de inleiding van het *Spraeck ende*

De legenda van de hemelglobe van Blaeu van 1602 (foto: R.A.J. van der Krogt).

Woord-boeck van Frederick de Houtman naleest kan constateren dat laatstgenoemde zich zeer beslist niet aanmatigde de sterrenbeelden te hebben gevormd. Wel beweert hij tijdens de 'Eerste Schipvaart' waarnemingen te hebben gedaan, waarnemingen die hij tijdens zijn tweede reis naar Oost-Indië beweert te hebben verbeterd en uitgebreid.

Zonder aan de prestatie van Keyser te willen afdoen menen wij toch meer waarde te moeten hechten aan de verantwoording van Plancius van 1598 dan aan de 'verkorte' versie daarvan op de latere globes van Hondius. Dus aan Keyser komt niet als enige de bovengenoemde 'eere' toe, er zijn 'andere liefhebbers' in het spel.

Als we zouden zoeken naar kandidaten voor de laatstgenoemden onder de deelnemers van de 'Eerste Schipvaart' dan zouden - gezien hun mathematische vaardigheden inzake het meten van de variatie van het kompas - Frederick de Houtman en Pieter Stockmans zeker daartoe gerekend moeten worden. Er is dus voorhands

Phoenix volgens de hemelglobe van Hondius/Plancius van 1598 (foto: R.A.J. van der Krogt).

geen aanleiding om aan de integriteit van De Houtman te twijfelen, al blijft het natuurlijk een interessante vraag waarom Plancius van alle waarnemers alleen Keyser expliciet noemt. Echter, zelfs al zou deze exclusieve vermelding van Keyser impliceren dat het leeuwendeel van de door Plancius aan Hondius voor diens eerste globe ter beschikking gestelde waarnemingen inderdaad door Keyser zou zijn verricht, dan nog houdt dit niet in dat De Houtmans bewering onjuist is. Een ander misverstand in de bestaande literatuur is dat ook de *formatie* van sterrenbeelden (de 'twaalf van Keyser en De Houtman') aan Keyser wordt toegeschreven.

Het is verre van aannemelijk dat de waarnemingen die Plancius na afloop van de 'Eerste Schipvaart' van de verschillende waarnemers moet hebben ontvangen reeds waren bewerkt tot een keurige catalogus in een vorm zoals De Houtman in 1603 zijn waarnemingen zou presenteren. De bewerking van zoveel waarnemingen vormt namelijk een niet geringe inspanning. Zeker voor zover het de waarnemingen van de tijdens de 'Eerste Schipvaart' overleden Keyser betreft zal die bewerking pas na de terugkeer van de expeditie hebben plaatsgevonden.

Er zijn aanwijzingen dat Plancius met zo'n bewerking moet zijn bezig geweest. Hij was immers van plan een catalogus van de resultaten van de 'Eerste Schipvaart' te publiceren.⁸ Dit is echter nooit gebeurd. We weten dus niet of zo'n catalogus ooit gereed is gekomen. Plancius heeft natuurlijk wel de bewerking van al die waarnemingen ten behoeve van de globe van Hondius uitgevoerd. Dit is verhoudingsgewijs veel eenvoudiger dan een catalogus maken. De gemeten afstanden tussen

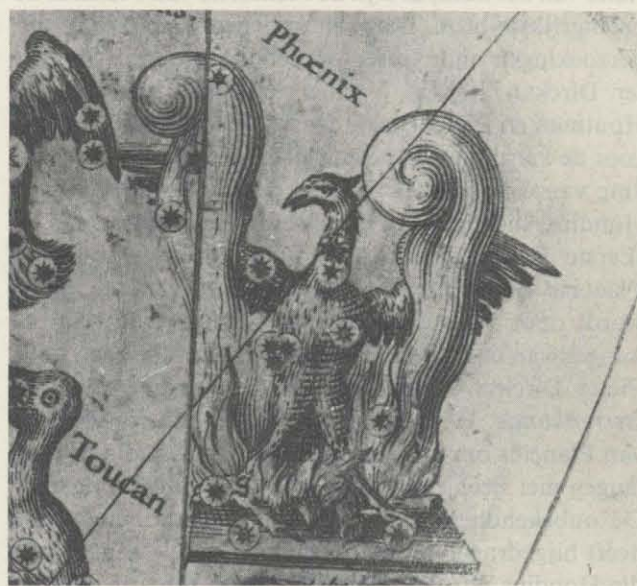
sterren (in hoekmaat) kunnen immers direct op een globe worden afgepast.

Bij de globe speelt de groepering van de waargenomen sterren in sterrenbeelden een opvallende rol, bij een catalogus veel minder. Net als de bewerking van de waarnemingsgegevens zal ook de formatie van de sterrenbeelden pas hebben plaatsgevonden na afloop van de 'Eerste Schipvaart'. Gezien zijn reputatie was Petrus Plancius bij uitstek de man om zulke sterrenbeelden te maken. Daarom zijn wij van mening dat de auteur van de globe van Hondius van 1598 de enige serieuze kandidaat is aan wie met enig recht de formatie van de 'twaalf van Keyser en De Houtman' kan worden toegeschreven. Men zou ze dus eigenlijk de 'twaalf van Plancius' moeten noemen.

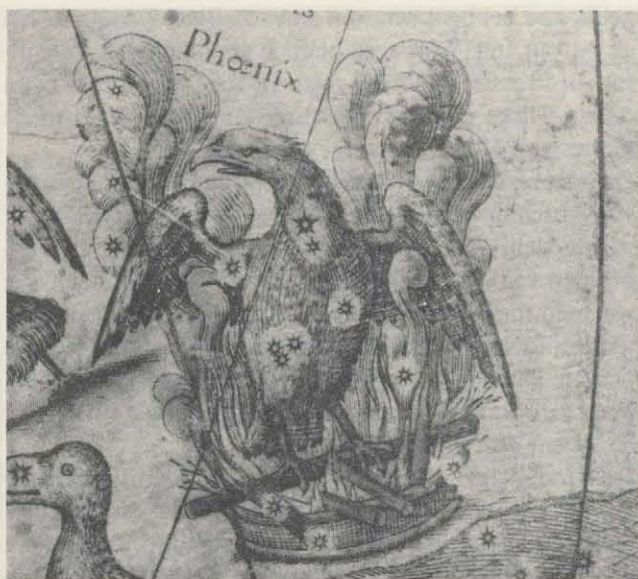
De tweede reis van Frederick de Houtman

Een tweede hoofdstuk in de geschiedenis van de kartering van de zuidelijke sterren begon toen Frederick de Houtman in maart 1598 voor de tweede maal naar Oost-Indië vertrok. Het rampzalige verloop van die reis en de daaruit voortkomende jarenlange gevangenschap van Frederick de Houtman op Sumatra zijn elders afdoende beschreven.⁹ We volstaan hier met op te merken dat De Houtman volgens het verhaal gedurende ca. 18 maanden van zijn gevangenschap voldoende bewegingsvrijheid heeft gekend om de waarnemingen waarnaar hij in zijn catalogus verwijst te hebben kunnen verrichten. Daarover zou hij dus hebben kunnen beschikken toen hij tenslotte in juli 1602 in het vaderland terugkeerde.

Dit lijkt te worden bevestigd door het feit dat nog in het jaar van De Houtmans terugkeer de eerste hemelglobe van Blaeu verschijnt waarop de 'twaalf sterrenbeelden van Keyser en De Houtman' worden gepresenteerd. Een jaar later, in 1603, volgt dan een nieuwe editie van Blaeu's hemelglobe van 1598, die dan o.a. is aangevuld met desbetreffende zuidelijke circumpolaire sterren. Voor beide globes werden, als we de legenda's ervan

Phoenix volgens de hemelglobe van Hondius van 1601 (foto: R.A.J. van der Krogt).

Phoenix volgens de hemelglobe van Blaeu van 1602 (foto: R.A.J. van der Krogt).

mogen geloven, de waarnemingen van De Houtman gebruikt.

Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat Blaeu met de produktie van zijn hemelglobes heeft gewacht tot de terugkomst van De Houtman. De verklaring daarvoor wordt misschien gegeven door zijn latere opmerking in de legenda van zijn kleine globe van 1606 dat De Houtman die waarnemingen deed op zijn verzoek.¹⁰ Zo'n verklaring is niet onwaarschijnlijk. Blaeu en De Houtman waren leeftijds- en stadsgenoten (in Alkmaar) en kenden elkaar dus waarschijnlijk goed. Toen De Houtman in 1597 uit Indië terugkwam moet Blaeu juist druk doende zijn geweest met de productie van zijn hemelglobe van 1598. Alle (spaarzame) bronnen wijzen er op dat de gegevens die tijdens de 'Eerste Schipvaart' waren verzameld rehtens aan Plancius toekwamen.¹¹ Nu werkte Plancius samen met Blaeu's concurrent Hondius. De beste manier voor Blaeu om Hondius de wind uit de zeilen te nemen was om iemand (De Houtman) te vragen een nieuwe - liefst betere en uitgebreidere - reeds van waarnemingen te doen. De waarschijnlijkheid van deze gang van zaken wordt misschien ondersteund door de claim van Metius, dat Frederick de Houtman eens zijn leerling in de sterrenkunde is geweest.¹² Voor een betere beschrijving van de zuidelijke sterren is uitgebreidere kennis van de verschillende astronomische meetmethodes nodig. Als stadsgenoot van Blaeu en De Houtman was Metius, de aankomende hoogleraar in de sterrenkunde, bij uitstek geschikt daarover te adviseren.

Als dit inderdaad de ware toedracht is geweest, dan is er alle reden om aan te nemen dat de catalogus van De Houtman op nieuwe onafhankelijke waarnemingen is gebaseerd.

De bewering van De Houtman dat hij daarbij vele sterren catalogiseerde die nog nimmer waren gezien is eenvoudig te controleren. Van de 300 sterren waarvan hij de posities in zijn catalogus publiceert zijn er ca. 100 gegroepeerd in de eerder genoemde 'twaalf van Keyser en

De Houtman'. Onder de resterende 200 sterren waren er 100 reeds bij Ptolemaeus bekend; de overige 100 zijn niet eerder op een kaart, een globe (ook niet op die van Hondius) of in een catalogus vastgelegd. Wij kunnen dus vaststellen dat De Houtman inderdaad een belangrijke uitbreiding van de registratie van nieuwe zuidelijke sterren heeft gerealiseerd.¹³ Daar de beschuldiging van plagiaat aan het adres van De Houtman echter vooral betrekking heeft op de ca. 100 sterren van de 'twaalf van Keyser en De Houtman', hebben we dit deel van zijn catalogus in meer detail onderzocht.

Analyse van de hemelglobes

Als het waar is wat De Houtman in zijn catalogus beweert, en als het waar is wat Blaeu in de legenda's van zijn globes vermeldt, dan moeten de beschrijving van de sterren rond de zuidpool en de weergave van die sterren op Blaeu's globes in veel opzichten afwijken van de presentatie van de zuidelijke circumpolaire sterren op de globes van Hondius van 1598, 1600 en 1601. Om dit te verifiëren hebben we een nauwkeurige analyse gemaakt van de hier genoemde globes.

Daarbij dient een onderscheid te worden gemaakt tussen sterren en sterrenbeelden. Van de sterren kunnen posities aan de hemel worden gemeten en in getallen worden vastgelegd. Onafhankelijke reeksen waarnemingen zullen vergelijkbare maar nimmer identieke plaatsbeschrijvingen opleveren, m.a.w. de relatieve posities van de sterren zullen kleine verschillen vertonen. Sterrenbeelden daarentegen zijn het produkt van de menselijke fantasie en kunnen als zodanig iedere denkbare vorm aannemen.

Dit onderscheid is in de ontstaansgeschiedenis van de zuidelijke sterrenbeelden onvoldoende gerealiseerd, met alle misverstanden van dien. Zo mag bijvoorbeeld uit het feit dat in de catalogus van De Houtman en op de globes van Blaeu nagenoeg dezelfde sterrenbeelden worden gebruikt als op de globes van Hondius, nog niet worden geconcludeerd dat het hier identieke presentaties betreft.

Wel kunnen we vaststellen dat De Houtman en Blaeu bij de indeling van de zuidelijke circumpolaire sterren

Phoenix volgens de hemelglobe van Blaeu van 1603 (foto: Museum Boerhaave, Leiden).

in sterrenbeelden in grote lijnen de indeling van Planicius hebben nagevolgd. Met andere woorden, Frederick de Houtman heeft die sterrenbeelden niet zelf gevormd. We hebben reeds eerder opgemerkt dat hij dat ook eenszins beweerd heeft. Om wat hij wel zegt te toetsen moeten we de samenstelling van de sterrenbeelden op de diverse globes en de catalogus vergelijken.

In onze beoordeling hebben wij steeds twee aspecten betrokken: ten eerste hebben we gekeken of de sterren waaruit een sterrenbeeld is samengesteld al dan niet dezelfde zijn op de verschillende globes en ten tweede of de met elkaar te identificeren sterren relatief gesproken dezelfde posities innemen binnen een sterrenbeeld (zie appendix).

Het voert te ver om alle resultaten van die vergelijking in detail te presenteren. We zullen daarom volstaan met een korte beschrijving van de conclusies die wij daaruit kunnen trekken.

1. Er is geen enkel verschil te constateren tussen de samenstelling van de sterrenbeelden zoals vastgelegd op de globes van Hondius (van ca. 1598, 1600, 1601) en op de kleine globe van Blaeu van 1602.
2. Er is nagenoeg geen verschil te constateren tussen de samenstelling van de sterrenbeelden als beschreven in de catalogus van Frederick de Houtman en vastgelegd op de grote globe van Blaeu van 1603.
3. Er zijn substantiële verschillen in de samenstelling van de sterrenbeelden tussen de globes van Blaeu van 1602 en die van 1603.

We kunnen nu vaststellen dat de samenstelling van de sterrenbeelden zoals gepresenteerd op de globe van Blaeu van 1602 direct ontleend is aan de globes die eerder door Hondius werden gepubliceerd, en *niet*, zoals Blaeu in de legenda van zijn globe beweert, aan de recente waarnemingen van De Houtman.

De samenstelling van de sterrenbeelden op de globe van Blaeu van 1603 is echter wel aan De Houtmans catalogus ontleend. De verschillen tussen de sterposities op de globes van Hondius en die volgens De Houtman zijn niet triviaal, d.w.z. zij kunnen niet louter worden verklaard uit onzorgvuldig kopiëren van gegevens. We baseren deze conclusie niet alleen op het feit dat in de catalogus 13 sterren voorkomen (binnen de twaalf sterrenbeelden die hier ter discussie staan) die niet zijn geregistreerd op de globes van Hondius (en dus nieuw zijn), maar ook op het feit dat vele sterren in de catalogus van De Houtman relatief gezien duidelijk andere posities innemen dan op de globes van Hondius.

Beide conclusies ondersteunen onze slotconclusie, namelijk dat er geen twijfel kan bestaan over de authenticiteit van de catalogus van De Houtman.

Als, zoals Knobel beweert, de catalogus van De Houtman een inferieure versie van een andere complete catalogus zou zijn geweest dan zouden er zeker geen 'nieuwe' sterren in die catalogus voorkomen. En als Knobel

gelijk zou hebben, waarom dan zou Blaeu op zijn 34 cm globe van 1603 genoeg hebben genomen met deze inferieure versie, nadat hij reeds in 1602 de gegevens van de zuidelijke circumpolaire sterren scrupuleus van de globes van Hondius had gekopieerd?

De onzekerheid over de overlevingskansen van de in gevangenschap verkerende De Houtman heeft Blaeu er vermoedelijk toe doen besluiten de zuidelijke sterrenbeelden van de Hondius globe (tenslotte toch maar, het wachten moede?) te kopiëren. Toen De Houtman niettemin plotseling in 1602 in Nederland terugkeerde, gebruikte Blaeu wel diens naam voor zijn globe van 1602, maar zijn waarnemingen werden pas echt gebruikt voor de 34 cm globe van 1603.

De handelwijze van Blaeu is niet uitzonderlijk voor die dagen. Legenda's op globes dienen immers in de allereerste plaats om het produkt aan te prijzen, en niet om de inhoud ervan te verantwoorden. Zo dient ook de legenda van de hemelglobe van Hondius Jr. en Veen van 1613 te worden geïnterpreteerd. Op deze globe is dezelfde presentatie van de zuidelijke sterren gegeven als op de vroegere hemelglobes van het huis Hondius. Toch is in de legenda ervan, ongetwijfeld uit overwegingen van concurrentie, de naam van Frederick de Houtman gevoegd bij die van Keyser.

Samenvatting

Samenvattend kunnen we vaststellen dat voor zo ver het ons mogelijk was de beweringen van Frederick de Houtman te toetsen, wij deze hebben kunnen bevestigen.

Zijn bewering dat hij ook tijdens de 'Eerste Schipvaart' astronomische waarnemingen heeft verricht, hebben wij kunnen bevestigen noch ontkennen. Echter, gegeven het feit dat deze bewering onderdeel uitmaakte van het octrooi dat voor zijn *Spraeck ende Woord-boeck* werd verleend, gezien de gebleken betrouwbaarheid van zijn wel controleerbare uitspraken en gezien de afwezigheid van directe tegenstrijdigheden tussen de uitspraken van De Houtman en die van Plancius, zien wij geen aanleiding om aan de integriteit van De Houtman in deze te twijfelen.

Daarnaast menen wij in ons onderzoek voldoende aanleiding te vinden om de rol van Pieter Dircksz. Keyser enigszins te nuanceren. Het belang van zijn bijdrage aan de kartering van de zuidelijke circumpolaire sterren staat daarbij niet ter discussie. Wel betwijfelen wij dat hij bij de formatie van de sterrenbeelden een rol van betekenis heeft gespeeld.

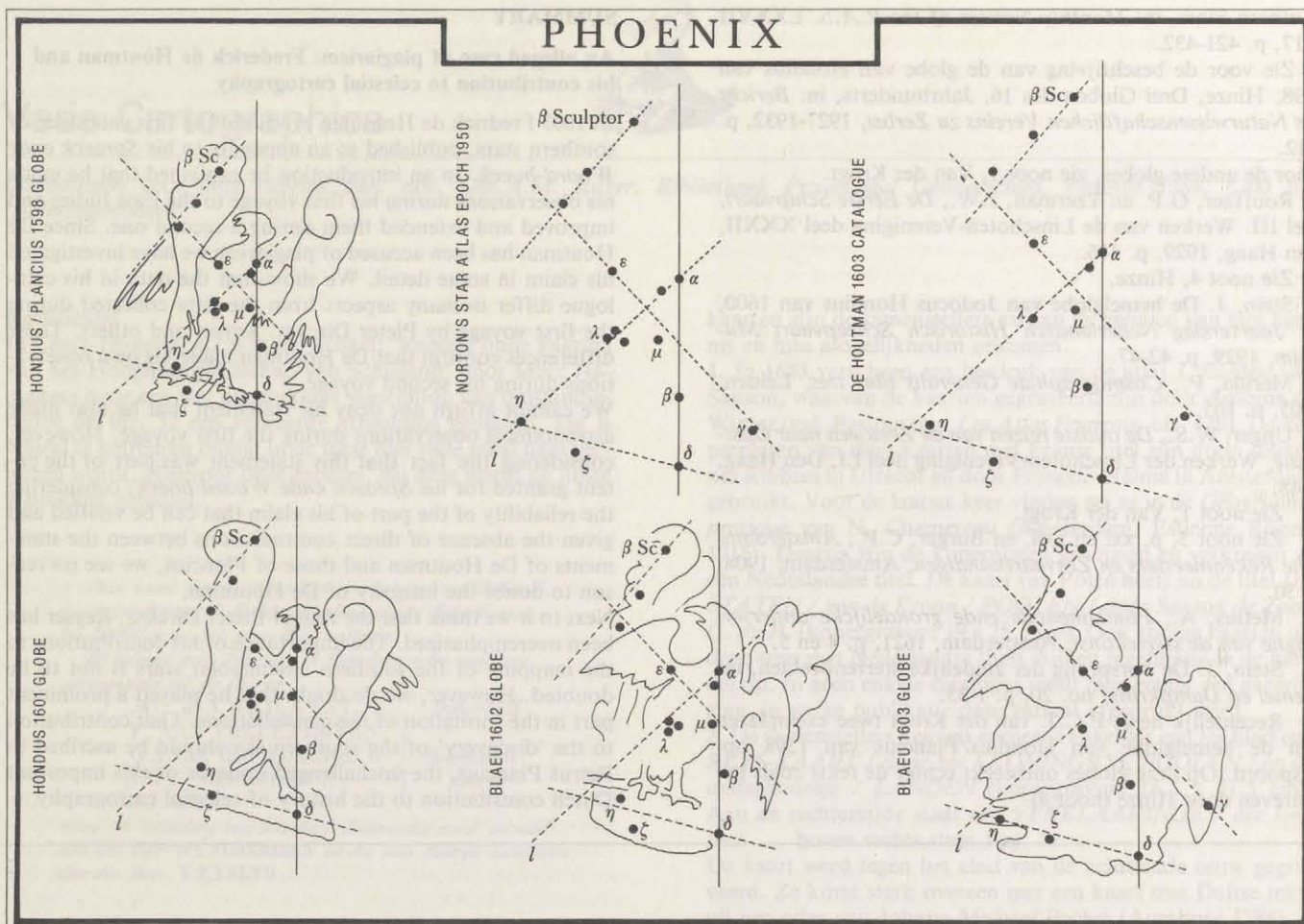
Zo er al namen moeten worden genoemd met betrekking tot de vorming van de sterrenbeelden, dan komt er slechts één naam in aanmerking, nl. die van Petrus Plancius, de onbetwiste initiator van deze belangrijke Nederlandse bijdragen aan de geschiedenis van de hemelkartografie.

Appendix

In een schema hebben we het sterrenbeeld Phoenix zoals dat is weergegeven op verschillende globes en beschreven in de catalogus van De Houtman vastgelegd.¹⁴

Ter identificatie van de sterren hebben we ook de moderne samenstelling van dit sterrenbeeld toegevoegd. Om een zinvolle vergelijking te kunnen maken hebben we alle presentaties dezelfde oriëntatie gegeven, d.w.z.

PHOENIX

na identificatie van α en δ Phoenix hebben we de verbindingslijn tussen deze twee sterren overall vertikaal geplaatst.

Vervolgens hebben we met behulp van een aantal evenwijdige lijnen een structuur, gedefinieerd vanuit de moderne samenstelling, overgebracht op de andere presentaties. Bijvoorbeeld, lijn l wordt verkregen door in iedere presentatie door α Phoenix een lijn te trekken evenwijdig aan de verbindingslijn tussen α en η Phoenix, gedefinieerd in de moderne samenstelling. Aan de hand van deze structuur kunnen we relatieve posities van sterren binnen het sterrenbeeld vergelijken zonder kwantitatieve gegevens te gebruiken.

Het hier gekozen voorbeeld illustreert duidelijk de conclusies die we aan de analyse van de samenstelling van alle sterrenbeelden ontleen.

1. De samenstelling van de sterrenbeelden is niet identiek. Twee zwakke sterretjes nabij λ Phoenix worden wel op de globes van Hondius en die van Blaeu

(1602) weergegeven, maar niet in de catalogus van De Houtman noch op de globe van Blaeu (1603). De ster δ Phoenix daarentegen wordt voor het eerst beschreven door De Houtman en Blaeu (1603).

2. De relatieve posities van met elkaar te identificeren sterren verschillen. De posities van de sterren η , ζ , β en μ Phoenix volgens de catalogus van De Houtman zijn relatief gezien gelijk aan die op de globe van Blaeu van 1603 doch verschillend van die zoals weergegeven op de globes van Hondius en van Blaeu (1602).

Tenslotte illustreert dit voorbeeld dat Blaeu op zijn globe van 1603 incidenteel afwijkt van de catalogus van De Houtman. Bijvoorbeeld, de posities van de drie sterren (waaronder β Sculptor) in de rookwolk linksboven in het sterrenbeeld zijn door Blaeu op zijn globe van 1603 zo te oordelen niet uit de catalogus van De Houtman overgenomen.

Dankbetuiging

Mijn bijzondere erkentelijkheid geldt P.C.J. van der Krogt voor het ter beschikking stellen van gegevens ontleend aan de door hem opgespoorde hemelglobes van Hondius/Plancius van 1598, en mijn collega's van het Museum Boerhaave.

NOTEN

* Een uitgebreider artikel over de Nederlandse bijdragen aan de kartering van de zuidelijke sterrenhemel van de hand

van de auteur zal binnenkort worden gepubliceerd in *Annals of Science*.

¹ Warner, D., *The sky explored, celestial cartography 1500-1800*. Amsterdam, Theatrum Orbis Terrarum Ltd., 1979.

Van der Krogt, P. *Old globes in the Netherlands*, Utrecht, HES Uitgevers, 1984.

² De Houtman, F., *Spraeck ende Woord-boeck*, Amsterdam, 1603.

³ Knobel, E.B. On Frederick de Houtman's Catalogue of

Southern Stars, in: *Monthly Notices of the R.A.S.* LXXVII 1917, p. 421-432.

⁴ Zie voor de beschrijving van de globe van Hondius van 1598: Hinze, Drei Globen des 16. Jahrhunderts, in: *Bericht des Naturwissenschaftlichen Vereins zu Zerbst*, 1927-1932, p. 2-12.

Voor de andere globes, zie noot 1, Van der Krogt.

⁵ Rouffaer, G.P. en Yzerman, J.W., *De Eerste Schipvaart*, deel III. Werken van de Linschoten-Vereniging deel XXXII, Den Haag, 1929, p. 416.

⁶ Zie noot 4, Hinze.

⁷ Stein, J. De hemelglobe van Jodocus Hondius van 1600, in: *Jaarverslag Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum*, 1929, p. 42-47.

⁸ Merula, P., *Cosmographiae Generalis libri tres*, Leiden, 1605, p. 105.

⁹ Unger, W.S., *De oudste reizen van de Zeeuwen naar Oost-Indië*, Werken der Linschoten-Vereniging deel LI, Den Haag, 1948.

¹⁰ Zie noot 1, Van der Krogt.

¹¹ Zie noot 5, p. xxi en xxii, en Burger, C.P., *Amsterdamse Rekenmeesters en Zeevaartkundigen*, Amsterdam, 1908, p. 50.

¹² Metius, A., *Fondamentale ende grondelijke onderwysinghe van de sterrekunst*, Amsterdam, 1621, p. 4 en 5.

¹³ Stein, J. De oorsprong der zuidelijke sterrenbeelden, in: *Hemel en Dampkring*, no. 20, p. 1-33.

¹⁴ Recentelijk heeft P.C.J. van der Krogt twee exemplaren van de hemelglobe van Hondius/Plancius van 1598 opgespoord. Op deze globes ontbreekt echter de tekst zoals beschreven door Hinze (noot 4).

SUMMARY

An alleged case of plagiarism: Frederick de Houtman and his contribution to celestial cartography

In 1603 Fredrick de Houtman produced the first catalogue of southern stars, published as an appendix to his *Spraeck ende Woord-boeck*. In an introduction he explained that he made his observations during his first voyage to the East Indies and improved and extended them during a second one. Since De Houtman has been accused of plagiarism we have investigated his claim in some detail. We show that the data in his catalogue differ in many aspects from the data collected during the first voyage by Pieter Dircksz. Keyser and others. These differences confirm that De Houtman made his own observations during his second voyage.

We cannot affirm nor deny his statement that he also made astronomical observations during the first voyage. However, considering the fact that this statement was part of the patent granted for his *Spraeck ende Woord-boeck*, considering the reliability of the part of his claim that can be verified and given the absence of direct contradictions between the statements of De Houtman and those of Plancius, we see no reason to doubt the integrity of De Houtman.

Next to it we think that the role of Pieter Dircksz. Keyser has been overemphasized. The importance of his contributions to the mapping of the southern circumpolar stars is not to be doubted. However, we do doubt that he played a prominent part in the formation of the constellations. That contribution to the 'discovery' of the southern sky should be ascribed to Petrus Plancius, the unchallenged initiator of this important Dutch contribution to the history of celestial cartography.

UITGAVE TOPOGRAFISCHE KAART VAN DE VELUWE EN VELUWE-ZOOM

Tussen 1802 en 1812 werd door en onder leiding van Maximiliaan Jacob de Man (1765-1838) een topografische kaart van de Veluwe en de Veluwe-zoom vervaardigd. Het was de eerste keer dat dit gebied zorgvuldig en gedetailleerd in beeld gebracht werd.

Vanaf 1770 werkten militaire ingenieurs in de Republiek aan nieuwe systematische karteringen die de verouderde en wisselvallige produkten van ingenieurs, landmeters en liefhebbers dienden te vervangen. Na de omwenteling van 1795 kreeg C.R.Th. Krayenhoff in 1798 de opdracht van de regering van de Bataafse Republiek om een nieuwe algemene kaart van het land samen te stellen. Krayenhoff benutte deze opdracht om voor een solide meetkundige basis te zorgen door aan te sluiten op de triangulatie van de Fransen. Hij zorgde ervoor dat zijn neef De Man aan het hoofd van het korps geografische ingenieurs in het veld aan de slag kon.

Tien jaar lang werkten in totaal tien ingenieurs op de Veluwe om de bebouwing en de begroeiing van het geaccidenteerd terrein met behulp van ter plaatse bekende autoriteiten vast te leggen. Zij deden dit zo consciëntieus dat de verkleining voor de algemene kaart noodgedwongen veel afbreuk zou doen aan hun prestatie.

De auteur van de inleiding, K. Zandvliet, is hoofd van de Kaartenafdeling van het Algemeen Rijksarchief.

Prijs f 240,—

Een uitgave van

CANALETTO Postbus 68 2400 AB ALPHEN AAN DEN RIJN Telefoon 01720-72458

Varia Cartographica

Inzendingen voor deze rubriek aan: mw. Chr.A.M. Kuyser, Bibliotheek Provinciaal Genootschap, Postbus 1388, 5200 BK 's-Hertogenbosch.

Rectificatie

In *Caert-Thresoor* 4,2 is in het artikel: 'Recente oude kaarten van het Hoogheemraadschap van Schieland' door Marc Hammeleers door een wat ongelukkige samenloop van omstandigheden op blz. 32 een verkeerde afbeelding geplaatst. Dit is vooral te betreuren omdat in de tekst hier twee maal naar verwezen wordt. Hiervoor onze excuses. Bij deze wordt de juiste afbeelding getoond.

Deze kaart van het Hoogheemraadschap van Schieland, is getekend naar de kadastrale plans, op een schaal van 1:20000 en in het jaar 1875 voltooid.

Het College van Dijkgraaf en Hoogheemraden was toen samengesteld uit de Heeren:

M ^r . J.A. VAILLANT,	Dijkgraaf
F. VAN VOLLENHOVEN,	
G.A. VAN HOUWENINGE, G ^{zn} ,	Hoogheem-
J.H.C. VAN DER KUN,	raden.
J.J. SNEL,	

terwijl de betrekking van Secretaris Rentmeester werd vervuld door den Heer W.C. WIJNMALEN en die van Fabrijk-Landmeter door den Heer N. EXALTO.

Tekst op de kaart van 1874/'75. Hier worden onder andere de namen van het College van Dijkgraaf, Hoogheemraden, de Secretaris Rentmeester en de Fabrijk-Landmeter genoemd.

Wandkaart van Roman Visscher

Het berichtje in CT 4,2 betreffende de wandkaart van Roman Visscher aanwezig in Bibliotheek en Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant (b)lijkt voor verkeerde interpretatie vatbaar te zijn.

Gedeelten van deze kaart zijn in meerdere collecties in Nederland aanwezig, zoals in de Collectie Bodel Nijenhuis, Leiden en de kaartverzameling van de Landbouwhogeschool, Wageningen.

Het unieke van bedoelde kaart is, dat het hier gaat om het meest volledige exemplaar dat tot op heden in Nederland bekend is. Bovendien wordt de kaart gekenmerkt door een bijna uniek te noemen oud-koloriet.

'Imago Poloniae' en drie zeldzame Nederlandse kaarten van Polen

Onder leiding van dr. Tomasz Niewodniczanski (Bitburg, West-Duitsland) wordt momenteel een internationaal onderzoeksproject 'Imago Poloniae - A catalogue of the printed maps of Poland' uitgevoerd. Het doel van dit project is de samenstelling van een becommentarieerde bibliografie van alle gedrukte kaarten van Polen van vóór 1815, die geschikt is zowel voor wetenschappelijk als voor antiquarisch gebruik. Naar de huidige stand van zaken zal deel I 'Maps of the Kingdom of Poland' eind 1986 verschijnen. Een tweede band zal de deelkaarten van Polen en Litauen bevatten.

Eén van de doelen van het onderzoek is om bij alle kaarten resp. varianten exact de oorspronkelijke herkomst te vermelden. In het bijzonder bij kaarten, die niet uit atlanten maar uit boeken komen, is dit soms zeer moeilijk wegens het ontbreken van desbetreffende literatuur. Bij twee zeldzame Nederlandse

kaarten zijn de samenstellers nu aan de grenzen van hun kennis en hun mogelijkheden gekomen.

1. In 1683 verscheen een herdruk van de atlas *L'Europe* van Sanson, waarvan de kaarten gegraveerd zijn door Antoine de Winter (vgl. Pastoureaux, *Les Atlas Français*, blz. 429). De koperplaten van deze kaarten met Franse titel zijn door Johannes Ribbuis in Utrecht en door François Halma in Amsterdam gebruikt. Voor de laatste keer vinden we ze in de *Geographie pratique* van N. Chamereau (Amsterdam, Estienne Roger, 1715). Daarna zijn de koperplaten gewijzigd en verkregen ze een Nederlandse titel. De kaart van Polen heeft nu de titel *DE STATEN / van de Kroon / POOLEN / door Sanson de Zoon G. du R.* (kopergravure 19 x 25,5 cm). Ook andere kaarten uit deze serie met Nederlandse titels duiken regelmatig in de handel op. In geen enkele catalogus vindt men echter een aanwijzing, in welke publikatie deze variant afgedrukt werd.

2. De samenstellers kennen eveneens enkel als een los blad een *REYS-KAART / door het / KONINGRYK POOLEN / en de onderhoorige / LANDEN* (kopergravure 16,5 x 21,5 cm). Aan de rechterzijde staat een *VERKLAARINGE / der Letters*. . . , boven rechts staat *Pag. 21*.

De kaart werd tegen het eind van de achttiende eeuw gegraveerd. Ze komt sterk overeen met een kaart met Duitse tekst uit een atlas van Johann Michael Probst (Augsburg 1786).

Ten slotte willen we nog wijzen op een andere Nederlandse kaart van Polen: *REGNI / POLONIAE / et Ducatus / LITHVANIAE, VOLINIAE, PODOLIAE, / UCRANIAE, PRUSIAE, LIVONIAE / et / CURLANDIAE, / Descriptio Emendata PER / JOANNEM DE RAM* (titel boven rechts in een cartouche; kopergravure 39 x 51 cm, niet in Koeman, *Atl. Neerl.*). Het exemplaar in de verzameling 'Imago Poloniae' heeft in de cartouche sporen van een oudere toestand, verschillende regels tekst zijn uitgeklopt. Een volledig exemplaar met deze toevoeging behoort tot de wensen. Van deze kaart zijn alleen bekend een vroegere toestand met het adres van Huych Allard (titel hier beneden links) en een zeer late toestand met het adres van Nicolas Chevalier in Utrecht (ca. 1707).

Alle collega's, die het project 'Imago Poloniae' met de oplossing van dit probleem verder kunnen helpen, worden vriendelijk verzocht inlichtingen te verschaffen aan een van de samenstellers: Peter H. Meurer, Rochusstrasse 41, D-5138 Heinsberg.

Studiedag 'Oude kaarten en plans'

Op 20 september werd in het Algemeen Rijksarchief te Brussel een studiedag over 'Oude kaarten en plans' ingericht door de Contactgroep Typologie van historische bronnen vanaf de middeleeuwen (Archief en Bibliotheekwezen in België). Dertien lezingen werden ingedeeld in vier groepen: landmeters-meetkundigen, afbakening, landboeken en -kaarten van abdijen, betrouwbaarheid van oud kaartmateriaal.

De meeste sprekerbeurten hielden verband met het werk van landmeters, die in onze lage landen reeds zeer vroeg een belangrijke rol speelden, wat o.a. bewezen wordt door betalingen in dertiende-eeuwse stadsrekeningen. Hier gaat het echter nog wel om hun voorlopers. Over de vroege opleiding is echter nog bijna niets bekend, in tegenstelling tot wat in de zeventiende-eeuwse bepalingen in bescheiden, en ook tekst in boeken te vinden is. Een interessante parallel werd getrokken

tussen de opkomst van 'landmeters' en de juridische bloei in de twaalfde eeuw en opnieuw in de zestiende, met de grote vorderingen in het optekenen van bezittingen en in het rechtswezen.

Heel wat documenten en kaarten blijven nog onbekend, en het is dan ook de wens dat dit colloquium, waarvan de opstellen volgend jaar zullen verschijnen, een nog ruimer onderzoek zal bevorderen. De toepassingsmogelijkheden van oud kaartmateriaal zijn immers verrassend breed, wat de historici van de kartografie reeds lang bekend was en nu meer algemeen aanvaard wordt.

Opvallend is het dynastie-verschijnsel bij landmeters - zoals trouwens ook bij kartografen. De familie van landmeters de Bersacques heeft, naast een grote produktiviteit, vooral faam verworven dankzij de beroemde albums van hertog Charles de Croy. Dze luxe banden geven een volledig beeld weer van het eigendom van een grootgrondbezitter in ruim 2200 gezichten, maar tellen ook pre-kadasterkaarten, waarvan de oorspronkelijke tekeningen in het archief van de Katholieke Universiteit Leuven bewaard zijn. Het opmaken van deze kaarten gaf aanleiding tot een briefwisseling tussen de hertog en de Bersacques, brieven die inzicht verschaffen over het opmaken, en de datering gemakkelijker maken. De kaarten zelf werden bestudeerd i.v.m. de juistheid van de kartering, en vergeleken met moderner materiaal, vooral negentiende-eeuwse kadasterkaarten van P.C. Popp. Voor gegroepeerde oppervlakten zijn de metingen juist, niettegenstaande verdraaiingen in de oriëntatie; voor de percelen afzonderlijk is er echter, absoluut geen precisie. Gebouwen zijn niet altijd volgens werkelijkheid weergegeven; verouderde gegevens werden nl. bewaard, ook in de tekst. Verder zijn de kaarten nuttig voor de kennis van het grondgebruik, maar moeten telkens getoetst worden aan de werkelijkheid.

In het geval De Croy werden én kaarten én landboeken bewaard. Al te dikwijls is er slechts één van de documenten voorhanden. Kaarten alleen, hoe fraai ook, stellen zware problemen. Met een oud landboek en met behulp van de kaart van Popp werden echter kaarten gereconstrueerd, wat nogal gevaarlijk kan lijken, maar in een geval briljant gedemonstreerd werd. Kennis van oppervlakte en aanduiding van bodemgebruik gaven aanleiding tot het ter plaatse terugvinden van een 'fossiele' dijk, die opgetroffen was om plassen af te dammen.

Kaartboeken van de abdijen van Park te Leuven en van Grimbergen, evenals kaarten van Bavikhove, geven ook materiaal waarvan de juistheid zeer groot is. Oppervlaktefouten beneden de 5% getuigen van de nauwkeurigheid van het landmeterswerk. Natuurlijk is dit niet altijd zo. Polderkaarten kwamen ook aan de beurt, nl. deze van F. Horenbault voor Zeeuws-Vlaanderen, waarbij onderstreept werd dat in de zestiende eeuw de techniek voor metingen reeds ver gevorderd was, en relatieve hoogten bepaald werden. Dieptelijnen komen echter niet voor op deze en aanverwante kaarten.

De lezingen over de grenskaarten behandelden zowel lokale geschillen, met de gepaarde vereiste grote nauwkeurigheid, als meer algemene tussen naburige staten. Hierbij werd herinnerd aan de speciale opmetingen voor de Ferrariskaart en werden Spaanse manuscriptkaarten genoemd die op de Europalia-tentoonstellingen getoond zullen worden. Een wel handige advertentie vanwege de spreker!

In een ander domein, maar bijzonder interessant, ook voor de betrouwbaarheid van bronnen, stond de lezing over projectiesystemen van oude wereldkaarten. Terecht werd hier van koorddanserij gesproken. Immers, de historici van de kartografie kennen gewoonlijk te weinig wiskunde, en de 'moderne' kartograaf mist de historische kennis. Een te verschijnen degelijke studie zal dan ook toegejuicht worden. Bondig kan worden gezegd dat de meeste projectiesystemen van de zestiende en zeventiende eeuw, inclusief de hartvormige, aan dezelfde familie toebehoren en terugklimmen tot de tweede projectie van Ptolemeus. Door de meridianen als krommen voor te stellen gaf deze geograaf een meer bolvormig karakter aan de kaart die hij eerst afgeleid had van de rechthoekige kaart door Marinus van Tyros. De projectie van Bonne is feitelijk een wiskundig verbeterde uitloper van de Ptolemeus-2. Wat de ovale projectie betreft is de spreker niet gelukkig met de bestaande literatuur die de wereldkaart van Ortelius tot Gastaldi en Bordone terug doet klimmen. Meetkundig blijkt dit niet verantwoord.

Door de variëteit van de lezingen kwamen talrijke aspecten van de kartografie aan het licht, wat globaal uitliep op een zeer interessante studiedag.

Lisette Danckaert - afdelingshoofd
Kaarten en plans, Kon. Bibl. Brussel

Besprekingen

F. COSSEE-DE WIJS, L.J. MOERLAND, H. UIL. Gebundelde inventarissen van de archieven van het Waterschap Schouwen-Duiveland. Zierikzee, 1984 en 1985; 2 delen, respectievelijk 268 en 200 pagina's.

Op 1 januari 1959 werden de tot dan toe in bestuurlijk opzicht zelfstandig functionerende polders en waterschappen op het eiland Schouwen-Duiveland samengevoegd tot één groot waterschap. Ter herdenking van het feit dat dit vijftiende jaar geleden gebeurde, heeft het bestuur van het waterschap de archieven van de vroegere bestuurlijke eenheden, die in de loop van de jaren ná 1959 in Zierikzee bijeengebracht werden, laten beschrijven en doen uitgeven. Deze bijzonder luxe uitgevoerde jubileumuitgave bestaat uit twee in donkerblauw kunstleer gebonden delen. Het eerste (uitgegeven in 1984) behandelt de geschreven archieven, het tweede (1985) de kaarten, tekeningen en foto's. In het eerste deel geeft H. Uil een vrij korte maar illustratieve schets van de belangrijkste waterstaatkundige ontwikkelingen op Schouwen-Duiveland sinds de elfde

eeuw. Verder wordt in de inleiding enige aandacht gegeven aan de zorg voor de gevormde archieven, bovendien wordt verantwoord hoe de inventarisatie tot stand kwam.

De inventarissen van de archieven van de polders en waterschappen werden vervaardigd door telkens één van de drie auteurs. Per polder of waterschap volgden zij dezelfde opzet. Elke keer geven zij een (soms heel kort) overzicht van de geschiedenis. Dit wordt gevolgd door, voor zover er vroeger over deze polder of dit waterschap geschreven werd, een literatuurverwijzing. Ook geven zij een kort overzicht van het vroeger gevolgde archiefbeheer. Dan volgt een goede en uiterst overzichtelijke beschrijving van de bewaarde archiefstukken. Wat minder gelukkig is de afbeelding van de overzichtskaart van Schouwen-Duiveland op de pagina's 8 en 9. De polders en waterschappen worden hierop op een enigszins rommelige wijze gepresenteerd. Voor een gebruiker zal het weergeven van de toponiemen van de in de tekst op gelijkwaardige wijze beschreven polders en waterschappen door middel van cijfers én in drie of vier ongelijkwaardige letterty-

pen niet goed overkomen. Ook zal een gebruiker de lijst van zevenentwintig genummerde polders en waterschappen die in de linker onderhoek vermeld staan onmiddellijk associëren met de lijst van de inventarissen die enkele pagina's ervoor (als inhoudsopgave) gegeven wordt. Vergelijking van de twee opsommingen leert dat ze niet overeenkomen. De namen van de inhoudsopgave (pag. 3) komen deels voor in de lijst naast het kaartbeeld, maar moeten deels ook in datzelfde kaartbeeld opgezocht worden.

Bijzonder plezierig oogt de verluchting van de twee banden met de afbeelding van een aantal van de kaarten, tekeningen en foto's, die in deel II beschreven werden. Dit tweede deel werd op dezelfde overzichtelijke wijze opgezet als het eerste. Per polder werd het visuele materiaal gerangschikt. Waar nodig werden onderverdelingen gemaakt. Jammergenoeg volgde men de ISBD-beschrijvingsmethode niet. Uit de beschrijvingen blijkt duidelijk wat de inhoud is van het materiaal, echter niet altijd kan de gebruiker lezen met welk doel de kaarten, tekeningen en foto's gemaakt werden. Dit zou de gebruiksvriendelijkheid nog aanzienlijk vergroot hebben. (Zie Marjanne Kok: Beschrijving en ordening van kaarten in het archief, in: Titelbeschrijvingen kartografische documenten, Verslag Zomercursus N.(ederlandse) V.(ereniging voor) K.(artografie), 1982; onder redactie van J. Smits en G. Staal.) Aangetekend dient hierbij te worden dat het bepalen van dit doel lang niet altijd simpel is, en vaak al een archiefonderzoek op zich kan zijn. Een onderzoek waarvoor de tijd aan (de) schrijver(s) van dergelijke inventarissen veelal zal ontbreken.

Ondanks de bovengenoemde punten is het hier zeker op zijn plaats om het bestuur van het Waterschap Schouwen-Duiveland en de auteurs te feliciteren met deze prachtig uitgevoerde uitgave. Zij zal ten behoeve van het onderzoek naar de waterstaatkundige geschiedenis van Schouwen-Duiveland van een groot belang blijken te zijn.

Marc Hameleers

**P.C.J. VAN DER KROGT, Advertenties voor kaarten, atlas-
sen, globes e.d. in Amsterdamse kranten 1621-1811, with an
introduction in English, HES Uitgevers, Utrecht 1985. XV +
473 blz. ISBN 90 6194 055 9, prijs f 150,—.**

Ieder, die wel eens met de *Amsterdamse Courant* werkte, zal zich verheugen dat dit werk uitgekomen is. Het lezen van de advertenties, die daarin in steeds groter getale werden opgenomen, is een boeiende bezigheid. De heer Van der Krogt heeft alle advertenties doorgenomen en daaruit op zeer precieze wijze extracten gemaakt voor zover ze op bovengenoemde onderwerpen sloegen. Na een overzicht van de verschillende kranten geeft hij op p. IX van zijn inleiding in vijf punten een weer-
gaaf van wat hij wel en niet heeft opgenomen. De lezers kunnen dat beter zelf bekijken, voordat ze het boek gebruiken. Het uitgangspunt van de heer Van der Krogt maakt, dat er ook nogal eens onderwerpen ter sprake komen, die enigszins ter zijde van de bovengenoemde zaken liggen. Daar hij zich in het algemeen eraan houdt boeken te vermelden, wanneer in de advertentie één of meer kaarten worden genoemd, vindt men er soms verrassende gegevens. Ik was bijv. getroffen om hier in 1708 de uitgaaf van de reis van François Leguat aan te treffen. Ik schreef daarover uitvoerig en weet daarom, dat deze wat kaarten betreft niet heel belangrijk is. Het feit, dat de uitgever van de Nederlandse vertaling 'landkaartjes' in zijn advertentie noemde, bezorgt Leguat hier een plaats. Andere boeken, die veel belangrijker materiaal aan kaarten hadden, zoekt men hier echter vaak tevergeefs.

Bij mijn onderzoekingen in de *Amsterdamse Courant*, die nogal eens nodig zijn, controleerde ik of bepaalde boeken hier voorkwamen. Dat bleek sterk het geval te zijn. De uitzondering bevestigt echter de regel: bij zo'n werk is er natuurlijk wel eens een omissie. Zo ziet men op 7 februari 1739 een kaart van de Alblasserwaard etc. van 6 stuivers van Joannes van Braam te Dordrecht geadverteerd, die hier niet is te vinden. Een gelijksoortige kaart van 1764 vindt men wel (nr. 1210).

Anders is het gesteld met een vermelding op 9 januari 1751 bij een verkoping van een boerenhuis in de Purmer, waar melding wordt gemaakt van de aantekening ervan op de kavelkaart van de bedijkte Purmer. Het is uiteraard begrijpelijk, dat deze advertentie niet is opgenomen.

De kranten zijn dikwijls niet goed gedrukt. Daardoor kunnen ook fouten ontstaan. Men kijkt natuurlijk bij het bespreken direct naar personen, met wie men zich bezig houdt of hield. De boekverkoper Keyns was een daarvan en ik vond hem tot mijn verbazing niet. Maar op de datum, die ik kende, bleek dat hij als Krijns was gelezen. Ik werd beloond door een tweede advertentie over zijn uitgaaf van Boxhorn, die ik niet kende.

Men vindt verschillende atlassen genoemd, d.w.z. verzamelingen van bekende collectioneurs op topografische en andere gebieden, die vrijwel altijd ook kaarten bevatten. Ik begrijp, dat deze opgenomen zijn, maar volledig is dit niet gebeurd. Ik mis alweer een atlas, waar ik juist over schreef, nu in The British Library, van Christoffel Beudeker. Deze werd op 27 april 1778 geveild en een advertentie van 25 april kondigde dat aan. De vrij onbekende Jan van den Dam, over wie ik meer bijzonderheden uitzocht, komt met zijn *Sphaera Perfecta* daarentegen geweldig goed naar voren, beter dan ergens anders.

Het eindjaar 1811 verdient enige toelichting. Na 1 december mocht de *Amsterdamse Courant* niet meer verschijnen. Daarmee hield Van der Krogt op. De tweetalige *Affiches/Advertentien* gingen van 2 december 1811 tot 16 november 1813 voort. Voor boeken betekenden ze weinig, voor verkopen veel meer. Ik noem als voorbeeld een advertentie van 30 oktober 1813 betreffende de verkoping van 2 fraaie verzamelingen van zee- en landkaarten van W.T. Groen op 2 november. Belangstellenden zullen dit advertentieblad zelf moeten doorlezen en dan zullen zij ook een idee krijgen van het werk, dat de auteur verzette.

Mijn opmerkingen over het werk van de heer Van der Krogt willen alleen aan de lezers duidelijk maken, dat er natuurlijk kleine feilen aan dit nuttige en zeker al veel geraadpleegde boek kleven, waarmee men rekening moet houden. Ik heb alle bewondering voor zijn enorme werk en ook voor het toegankelijk maken door twee indices (een systematische en een alfabetische). Het boek zal een begrip blijven.

Mej. dr. I.H. van Eeghen

Gevraagd: kaarten, tijdvak 1850-heden. Onder andere: Bonnebladjes (schets/chromo), TMK (div. drukken), Sonderausgaben, Geallieerde uitgaven Ned., M 833, Waterstaatskaarten, Geol. Kaarten, Stafk. v. Ned. Indië, Suriname, etc.
Ook belangst. v. 1:25.000 series (militair) NATO-landen. Eventueel ruilen.
Schriftelijke aanbiedingen:
Peter Nugter, Postbus 1476, 9701 BL Groningen.

Ter komplementering van mijn verzameling gevraagd:
1. Bonnebladje 609 van 1899 + 1916
2. TMK blad 45: alle edities tussen 1853 en 1920.

Opgaven met vermelding van prijs sturen naar:
J.W. v.d. Heuvel
Secr. de Visserstraat 7
5461 AR Veghel.

Beperkt ruilen voor ander topografisch materiaal
eveneens mogelijk.

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. J.W.H. Werner, Universiteitsbibliotheek, Postbus 19185 1000 GD Amsterdam.

BRAAT, J., Dutch activities in the North and the Arctic during the sixteenth and seventeenth centuries. In: *Arctic, Journal of the Arctic Institute of North America* 37/4 (Dec. 1984) blz. 473-480.

Zie ook: L. Rey, *Unveiling the Arctic*.

DONKERSLOOT-DE VRIJ, Marijke, *De Vechtstreek. Oude kaarten en de geschiedenis van het landschap*. Weesp: Heureka, 1985. Ill. (z/w), 144 blz. f 69,50. ISBN 9062622224.

HESLINGA, M.W., A.P. de Klerk, H. Schmal, T. Stol en A.J. Thurkow, *Nederland in kaarten. Verandering van stad en land in vier eeuwen cartografie*. Ede/Antwerpen: Zomer & Keuning, 1985. Ill. (kl. en z/w), 216 blz. f 149,—. ISBN 90-210-5032-3.

LEERHOFF, Heiko, *Niedersachsen in alten Karten. Eine Auswahl von Karten des 16. bis 18. Jahrhunderts aus den niedersächsischen Staatsarchiven*. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1985. Ill. 179 blz. Ca. f 100,—. ISBN 3 529 05109 8.

LOBÉ, G.J.I.M., De geschiedenis van de Rijksdriehoeksmeting. In: *Geodesia* 27/10 (okt. 1985) blz. 320-325.

REY, Louis (ed.), *Unveiling the Arctic*. Papers presented at the conference 'The History of the Discovery of the Arctic

Regions as Seen through the Descriptions of Travellers and the Work of Cartographers from Early Antiquity to the 18th Century', organized by Comité arctique international and held in Rome in 1981. (Published also as vol. 37, no. 4 of *Arctic*, pp. 321-613.) Calgary: The Arctic Institute of North America, 1984. \$ 70,—. ISBN 0 919034 09 8.

Bevat o.m. de in deze lijst vermelde artikelen van Braat en Schilder en vele andere bijdragen die zijdelings betrokkenheid hebben met de historische kartografie van die gebieden.

SCHILDER, Günter, Development and achievements of Dutch northern and arctic cartography in the sixteenth and seventeenth centuries. In: *Arctic, Journal of the Arctic Institute of North America* 37/4 (Dec. 1984) blz. 493-514. (Zie ook: L. Rey (ed.), *Unveiling the Arctic*.)

SCHILDER, Günter, Jodocus Hondius, creator of the decorative map border. In: *The Map Collector* no. 32 (Sept. 1985) blz. 40-43.

VRIES, Klaas de, en Tromp de Vries, *Veranderend land. Urk in oude kaarten; schouten in successie; het antieke hooiland*. [Urk]: Stichting Urker uitgaven, 1985. Ill. (z/w), 158 blz. f 23,50.

Urker uitgaven deel VIII. Verkenning van de oude kaarten van Urk aan de hand van 25 voorbeelden (blz. 9-52).

Inhoud 4e jaargang 1985

Artikelen

- DEKKER, E., Het vermeende plagiaat van Frederick de Houtman. Een episode uit de geschiedenis van de hemelkartografie. 70
- HAMELEERS, M., 'Recente oude kaarten' van het hoogheemraadschap van Schieland 30
- HART, G. 't, De kaart van Rijnland van 1647 12
- HAUBOURDIN, R.M., De kaart van Staats-Vlaanderen uit 1745 van dokter W.T. Hattinga: uit liefhebberij of diplomatie? 2
- KALKWIEK, K., Het middeleeuwse wereldbeeld V: De kartografische renaissance 22
- MEURER, P.H., Een onlangs ontdekte kaart van 'Germania' door Petrus Kaerius (Amsterdam 1610) 36
- ROUTINGA, A.H., De Atlas van de Erven Ratelband uit 1735 42
- RUNIA, E., Achttiende-eeuwse Nederlandse kaarten van het Turkse Rijk, een terreinverkenning 62
- VRIES, D. de, Eerste 'staten' van B. van Doetecum's Artesia en Hannonia 45
- WERNER, J., Universiteitsbibliotheek van Amsterdam ontvangt een Spaanse Janssonius (Amsterdam 1653) 10
- ZANDVLIET, K., Overzeese militaire kartografie na het echec van 1780-'82: de West en de Kust van Guinee 46

Besprekingen

- BAKKER, F.J., E.A.J. BOITEN en W.K. van VEEN, Stad in kaart (M. Kok) 39
- COSSEE-DE WIJS, F., L.J. MOERLAND en H. UIL, Gebundelde inventarissen van de archieven van het Waterschap Schouwen-Duiveland (M. Hameleers) 78

- Kaartboek van het Baljuwschap van Naaldwijk (P.C.J. van der Krogt) 39
- GORDIJN, A. en P. RATSMA, Catalogus van de kaartenverzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam (L.C. Nix) 56
- HAUBOURDIN, R.M., Inventaris van kaarten, tekeningen en modellen van de waterbouwkundige ingenieurs J. Blanken Jz. (1755-1838), A. Blanken Jz. (1767-1824) en J. van Lakerveld Blanken (1793-1885), 1784-1838 (P. Ratsma) 58
- KROGT, P. van der, Old Globes in the Netherlands, A catalogue of terrestrial and celestial globes made prior to 1850 and preserved in Dutch collections (F. Wawrik) 57
- KROGT, P.C.J. van der, Advertenties voor kaarten, atlassen, globes e.d. in Amsterdamse kranten, 1621-1811 (I.H. van Eeghen) 79
- LIEVAART, W.L., J. MEIJER en P. RATSMA, Tentoonstellingscatalogus 'Kaarten en kaartmakers van Rotterdam' (L.C. Nix) 56
- OVERDIEP, C., De plattegrond van de stad Groningen door Jacob van Deventer uit omstreeks 1565; vorming en vernietiging van een kaartbeeld (C. Koeman) 18
- PASTOUREAU, M., Les Atlas français (C. Koeman) 56
- RATSMA, P., Historische plattegronden van Nederlandse steden, deel 2 Rotterdam (L.C. Nix) 56
- SCHILDER, G., The Southland explored, The voyage by Willem Hesselsz. de Vlamingh in 1696-97 (J.P. Sigmond) 18

- Redactioneel 1, 21, 41, 61
- Varia Cartographica 16, 37, 54, 77
- Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven 20, 40, 60, 80

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. L. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West-Indiana

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled*. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x 17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
 ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1624* by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1669* by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - *The World Map of ca. 1610* by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere). Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
 ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - *Three World Maps* by Nicolaes van Wassenaeer and François van den Hoeye of 1661, Willem Ianszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 5% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
 Tel.: (020) - 22 22 55.

UW SPECIAALZAAK VOOR:

- 16e tot 19e eeuwse landkaarten
- stads- en dorpsgezichten
- geïllustreerde boeken
- kook- en kinderboeken
- oude ansichtkaarten
- oude poppen

's ochtends en 's maandags gesloten.

Parade 17a
5911 CA Venlo
Tel. 077-19000

"In de Bokkeschuur"

Voorstraat 11-13
4161 CS HEUKELUM (bij Leerdam)
telefoon 03451 - 12186

- ANTIQUARIAAT
- ENCADREER- en RESTAURATIE-ATELIER
- IN- en VERKOOP VAN TOPOGRAFISCHE KAARTEN, PRENTEN EN BOEKEN (16e t.m. 19e eeuw)
- BEROEPS- en BEDRIJFSPRENTEN
- INTERNATIONALE ZOEKDIENST

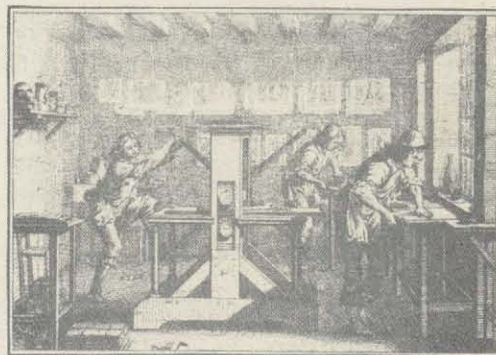
Geopend: van 14 tot 17 uur en op afspraak.
(donderdag gesloten)

MERCATOR
Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

Decoratieve grafiek Prentenrestauratie (25 jaar ervaring) Inlijsten.

Hanneke Winnubst
Prinsengracht 226
1016 HD Amsterdam
tel. 020-244593 (privé: 023-383901).